

חיה גילאור

סופו של מִשחק

איירה: כריסטינה קדמון

חיה גילאור / סופו של מִשחק

נצורים בתוך ליבי
כל ילד וילדה, כל נער ונערה,
שניספו במחנות ההשמדה
ספר זה הוא לזיכרם

רבים מאד
מבני עמנו נרצחו על ידי המשטר
הגרמני הנאצי, ועלינו לשמור שמשטר כזה
לא יקום על־פני כדור הארץ.

ח. ג.

חיה גילאור

סופו של מִשחק

איירה: כריסטינה קדמון

מורשת / נְעוּרים

Haya Geelor

THE LAST GAME

Illustrated by Cristina Kadmon

עריכה: צביה בן-שלום
עורך הסדרה: מ. ל. רפפורט

ספר זה ראה אור בסיוע
קרן עמוס, לשכת הנשיא, ירושלים

ביצוע: להבות הפקות קיבוץ להבות הבשן
נדפס בדפוס "סדר צלם כל-סדר", תל-אביב

מסת"ב: ISBN 965-7026-03-2

תל-אביב תשנ"ו 1996

טעם של מספריים

במלחמת העולם השנייה כבשה גרמניה הנאצית את צ׳כוסלובקיה והשתלטה עליה. הגרמנים הגיעו לעיר. זה מספר ימים שראו אותם מסתובבים ברחובות, אולם הגיטו עדיין לא הוקם. היהודים היחידים שגרו ברחוב קטן בקצה העיר, היו לאה ומשה, זוג צעיר שעדיין לא נולדו לו ילדים, ושכנם גולדמן.

לאה ומשה התווכחו תכופות האם אמת מה שמספרים על אכזריותם של הגרמנים, או שמא אלה רק שמועות שמפיצים היהודים. משה סבר שהכל מגזימים: ״תראי, לאה״, אמר לאשתו, ״היהודים בעיר פשוט מבוהלים. מישהו מפיץ שמועה וכבר ממציאים סיפורי זוועה. אותי לא היכו, ואני לא ראיתי שמכים יהודים. את ראית שמכים יהודים ברחוב?״

״לא ראיתי, אבל שמעתי שזה קרה״, השיבה לאה.

״זהו בדיוק מה שאני אומר לך, לאה. זה שמע, וזאת שמעה. סתם שמועות. ואת אל תאמיני״.

מול ביתם של משה ולאה גר שכנם גולדמן, איש מבוגר, בעל חזות מכובדת וזקן ארוך ומטופח. ילדיו הנשואים לא גרו איתו ומאז שנפטרה אשתו הוא חי לבדו. לאה ומשה הקלו על בדידותו. לעתים קרובות שוחחו השלושה על פוליטיקה ועניינים אחרים, אולם מאז שהצבא הגרמני היה בעיר, נסבו כל שיחותיהם על ענייני היהודים.

גולדמן לא הסכים לדעותיה של לאה. הוא לא האמין שהגרמנים הורגים אלפי יהודים, ואחר כך שורפים אותם. לאה התווכחה איתו: ״ביקרתי אצל דודי ליאו שגר בחלק אחר של העיר, בשכונה של יהודים״, סיפרה, ״הוא מודאג מאד ואומר, שכפי שהדברים נראים, עומדים לקרות ליהודים דברים נוראים...״

גולדמן חלק על דעתו של הדוד: ״המצב איננו חמור כל־כך, אני

לא מאמין לדברים שמפיצים פה לאחרונה. אני בטוח שהעם הגרמני איננו כזה, וכל השמועות האלה אינן אמת".

האמת על הגרמנים היכתה בגולדמן כעבור ימים ספורים. פצוע הגיע עד דלת ביתו ושם התמוטט. כשהתעורר מעלפונו ראה את שכנתו לאה עומדת לידו, וחש במטלית הרטובה שבה ניגבה את פניו. מראהו היה מזעזע: דם זב מפצעים שבפניו. זקנו ובגדיו היו מזוהמים מקיא.

"מה קרה לך, מר גולדמן?" שאלה לאה. גולדמן לחש בקול תשוש: "הגרמנים... הגרמנים..."

לאה לא ציפתה להסברים נוספים. היא עזרה לו להיכנס לביתו, טיפלה בו עד שהיה נקי ופצעיו מטופלים. אחר כך השכיבה אותו על הספה, כיסתה אותו והתיישבה לידו.

כשהתאושש מעט אמר לה: "עד היום לא תיארתי לי שזאת אמת. היית מאמינה שהם מסוגלים לזה?"

"אבל מה קרה?" שאלה לאה.

הפחד חזר לפניו של גולדמן כשסיפר: "ברגע שנכנסתי לרחוב שלנו התנפלו עלי חיילים גרמנים, הכו אותי במקלות ומשכו בזקני עד שמרוב כאבים התחלתי להקיא. ויותר אני לא זוכר. כנראה התעלפתי. כשהתעוררתי גררתי את עצמי הנה, בקושי. ועכשיו כואב לי כל הגוף. תני לי עוד קצת מים, בבקשה".

חיוור היה מאד ובעיניו עצבות עמוקה. לאה הגישה לו כוס מים, יישרה את הכרית מתחת לראשו וסידרה סביבו את כל הדרוש.

כשחזרה לביתה שאל אותה משה בדאגה: "איפה היית?"

"טיפלתי בגולדמן", השיבה לו נרגשת.

"בגולדמן?", השתומם משה, "מה קרה לו? רק הבוקר ראיתי אותו. הוא חולה?"

"לא הוא חולה, העולם חולה! כל הגרמנים הפכו לחיות!" התרגשה לאה.

"אל תגידי: 'כל הגרמנים'", חלק משה על דבריה, "נכון שיש כאלה, אבל לא צריך להגזים. את תראי, התקופה הזאת תעבור מהר. ועכשיו" ביקש, "ספרי לי מה קרה לגולדמן".

לאה סיפרה וכשסיימה טענה נגד משה: "ואתה עוד מנסה להרגיע אותי? איך אתה יכול להתעלם מן האמת?!" הרימה את קולה ולא המשיכה, כי לפתע נשמעו דפיקות בדלת.

"מי שם?" שאל משה.

מבחוץ ענה קול מוכר: "אל תפחדו, פיתחו את הדלת, זה אני, הדוד ליאו!"

לאה פתחה את הדלת. הדוד ליאו נכנס בסערה ובלי לומר שלום התחיל לספר: "מה שהם מרשים לעצמם הגרמנים האלה! אתם לא תאמינו עד היכן הדברים הגיעו! אני עומד בחנות שלי, ולפתע אני רואה שני צעירים מהנוער הגרמני, מדביקים משהו על שימשת חלון הראווה מבחוץ. כשהסתלקו יצאתי, ומה אני רואה? כרזה מודבקת על חלון הראווה של החנות שלי: 'חנות של יהודים, כאן אסור לקנות!' שמעתם דבר כזה?"

הדוד ליאו הביט במשה ובלאה, נרעש ונסער. "שמעת?", טענה לאה כנגד משה, "לדוד ליאו אתה מאמין?"

"ואם אני מאמין אז זה אומר שזה קץ העולם? אני יודע שהאנטישמים הנאצים האלה שונאים כל יהודי, אבל אני בטוח שרוח רעה זאת תחלוף מהר", אמר משה בביטחון.

משה טעה בחישוביו. הרוח הרעה של הגרמנים נעשתה תוקפנית ורצחנית יותר. יום יום הוכו יהודים ועונו. צווי איסור חדשים צצו בעיר מדי יום:

"אסור ליהודים לצאת מבתיהם אחרי שבע בערב."

על בתי הקולנוע בעיר התנוססו שלטים:

"ליהודים וכלבים הכניסה אסורה!"

לגני העיר ולמקומות ציבוריים אחרים לא הותר ליהודים להיכנס. טבעת החנק של הגרמנים סביב היהודים התהדקה מיום ליום.

יום אחד איחר משה לחזור מעבודתו. הערב ירד, בחוץ החשיך ומשה טרם הגיע. לאה היתה מוטרדת ביותר. שמא מוטל משה מוכה וזב דם ברחוב, כמו שזה קרה לגולדמן? כבר עמדה לצאת ולחפש אותו כשהדלת נפתחה, וניכנס משה בפנים מחייכות: "הספקתי להכין למחר את כל..." אמר ולא המשיך.

פניה הקודרים של לאה הבהילו אותו. "קרה משהו?" שאל בחרדה.

"אוי, משה, כל־כך דאגתי לך", נאנחה בהקלה, "אל תאחר לבוא הביתה בימים כאלה".

"רק אל תדאגי כל־כך", אמר משה. "שלא אדאג? זה מה שאתה אומר לי גם עכשיו, לאחר ששמעת מה שקורה ברחובות? אני לא מבינה אותך!" קראה לאה בתוכחה.

"אז כדאי שתביני, בואי ואסביר לך, לאה: נכון שקורים דברים. אבל הגרמנים הם עם אינטליגנטי, הם לא יעשו פוגרומים כמו שעשו פעם הרוסים והפולנים".

משה לא שיער שהגרמנים עלו באכזריותם על כל שונאי היהודים בעבר. כשהבין זאת בפעם הראשונה, היתה זאת גם הפעם האחרונה. באחד הימים בשעות אחר־הצהרים היה משה בדרכו הביתה. במרחק לא רב ממנו ברחוב הסמוך, הלכה אישה יהודיה צעירה, מחזיקה ביד בנה, שפאותיו הארוכות השתלשלו לאורך אוזניו. שני חיילים גרמנים התנפלו לפתע על האם ובנה. האחד הוציא מכיסו מספריים והחל לגזור את פאותיו של הילד, השני מחזיק באם בכוח, כבצבתות ברזל. הגרמני גזר את הפיאות והילד פרץ בבכי קורע לב. האם, כמו חיה פראית, נשכה את הגרמני שהחזיק בה. היא נאבקה בו נואשות, ניסתה לשחרר את זרועותיה מאחיזתו, בעטה בו בכל שיכלה. כל גופה השתולל. הגרמני שגזר את פאותיו של הילד, פצע גם את אוזניו וזעקתו של הילד גברה.

כשהאם פרצה בצעקות נוראות הניח הגרמני לילד, איים במספריים על פניה של האם, ובתוך שניות גזר את שמלתה, כשהמספריים חודרים עד לבשרה ופוצעים את גופה.

באותו רגע ניכנס משה לרחוב ההוא, שמע את זעקותיה של האישה, ונזדעזע מהמראה שניגלה לפניו. בהרף עין קפץ על הגרמני ובתנועה מהירה הוציא את המספריים מידיו.

"תראה תראה מה יש לנו כאן!" צחק הגרמני אל ידידו והביט בבוז על משה, "יהודון מסריח תוחב את אפו לעניינים שלנו! גם הוא רוצה לטעום טעם של מספריים", גיחך והתנפל על משה.

ללא הבחנה פגע הגרמני במשה בכל חלקי גופו. לשווא ניסה משה להתגונן. הגרמנים התעללו בו קשות, עד שכרע ונפל שרוע על המדרכה. "נראה לך שהשלמנו את המלאכה?" פלט אחד הגרמנים, וירה כדורים אחדים בראשו של משה.

משה לא חזר לביתו. לשווא ציפתה לאה לבואו.

סופו של מִשחק

הדברים הנוראים שקרו לעדלקה אירעו בצ׳כוסלובקיה, עוד לפני שקמה מדינת ישראל. השלג הכבד כיסה את העיר מוקצ׳בו במשך חודשים אחדים. רק כשהאביב התקרב והשמש חיממה מעט, החל השלג להפשיר. לאחר כשבוע נמס כולו. אחר־כך ירד גשם במשך יומיים ובעקבותיו ניקוו שלוליות גדולות של מים.

ברחוב רוז׳ובה גרו צ׳כים והונגרים, וביניהם רק משפחה אחת של יהודים, משפחת פרידמן, עם חמשת ילדיהם. עדלקה, שהיתה הצעירה שבהם, שמחה במיוחד להפשרת השלגים וציפתה בכיליון עיניים לשלוליות הגדולות. לאחר הלימודים יצאה לשחק עם ידידיה, ילדי אותו רחוב. יהודיה יחידה היתה ביניהם. תכופות שיחקה עימהם והרגישה כאחת מהם. היא לא ידעה שלאחרונה מתלחשים מאחורי גבה, צוחקים לה ומכנים אותה בשמות מכוערים, מפני שהיא יהודיה. אך עד אותו יום לא הציקו לה בשל כך.

עדלקה מיהרה אל החצר שבה היתה השלולית הענקית. מים רבים ניקוו שם והפכו לכעין אגם. היא שמחה למים הרבים: היום ישיטו את סירות הנייר שלהם! סירות משוכללות ביותר, מנייר עבה, שלמדו לעשות בבית הספר. סירתה של עדלקה היתה בין הטובות ביותר. אולי שוב יערכו תחרויות בסירותיהם, כפי שעשו בסתיו? פעם אחת ניצחה עדלקה בתחרות כזאת. סירת הנייר בידה, רצה עדלקה והצטרפה לילדים שעמדו ערוכים למשחק סביב השלולית הגדולה.

״בואו, מפליגים לים!״, קרא אחד מהם והמשחק התחיל. כל ילד בתורו הכריז על שם של ארץ. ״אני מפליג לסין!״, ״אני לאנגליה״, ״אני אשוט ליפן!״

הגיע תורה של עדלקה והיא הכריזה: ״הסירה שלי מפליגה לארץ ישראל!״

"מה?!" נשמעו קולות תמיהה. "שמעתם מה שהיהודיה אמרה?", קרא אחד הילדים בלעג.

עדלקה היתה נבוכה. רק לעתים רחוקות כינו אותה יהודיה. היא התעלמה מקריאתו של הילד, והמשיכה בעקשנות לכוון את סירתה: "אני שטה לארץ ישראל!" מישהו שאל: "מנין המצאת לך ארץ כזאת?" וילד אחר אמר: "אולי הארץ שלך היא באפריקה, בג'ונגל, בין הכושים השחורים, ולכן היהודים כולם הם חיות מלוכלכות ומסריחות?"

זו היתה הפעם הראשונה שעדלקה שמעה דברים משפילים כאלה על היהודים. היא נפגעה ונעלבה מאד. ידידתה הצ'כית, ולסטנקה, היתה מיד לידה והחלה לנחם אותה: "הם לא מתכוונים אליך, עדלקה. את והמשפחה שלך, אתם בסדר. אולי זה היהודים האחרים בעיר".

ברוגז רב התנפלה עדלקה על ידידתה: "היהודים האחרים בעיר? הדודים והדודות שלי והיהודים האחרים בעיר הם כן חיות מלוכלכות?!" צעקה, "אתם בעצמכם חיות מלוכלכות!"

מטח בוץ נחת פתאום על צווארה וכתפה של עדלקה, ואחריו עוד ועוד. היא התכופפה כדי לחפון בוץ ולהחזיר למתנכלים לה, אולם באותו רגע קפצה אליה ידידתה ולסטנקה ומשכה אותה משם.

עדלקה שמעה מאחוריה קריאות: "מלוכלכת! מטונפת! כאלה הם היהודים! מלוכלכים כולם, מטונפים!"

"אבא שלי אומר שכל היהודים הם רמאים, מלוכלכים ומסריחים!" גברה צעקתו של אחד הילדים.

ולסטנקה הרחיקה את עדלקה מהילדים, מיהרה להרטיב מטלית במים נקיים ועזרה לחברתה לנקות את עיניה. הילד ירומיר רץ אחריהן בפנים עצובות, כאילו היה זה הוא שנפגע כל־כך. דמעות פרצו מעיניו כשראה מקרוב את עדלקה, החביבה עליו, מלוכלכת בבוץ.

"אני לא זרקתי. לא כולם זרקו", ניסה להקל על עלבונה. אולם עדלקה כבר לא שעתה לדבריהם של ולסטנקה וירומיר. היא רצה לביתה, כשהדמעות פורצות מעיניה ומשאירות פסים על לחייה.

זה היה סופו של המשחק. וגם סוף למשחקיה עם הילדים ההם. כי זמן קצר לאחר מכן החלו הזוועות הנוראות שנחתו על יהודי

אירופה. ביחד עם יהודי העיר האחרים הובלו עדלקה ומשפחתה למחנה המוות אושוויץ. באושוויץ נקרעה עדלקה מעל בני משפחתה ונשלחה למחנה העבודה ברגן־בלזן, שם מתה בעינויים וברעב. הוריה, מטילדה ויעקב פרידמן, ואחיה שלמה, ניספו אף הם. מבני משפחת פרידמן שרדו רק אחיה של עדלקה, אליעזר, ושתי אחיותיה, רחל וחיה. שלושתם עלו לארץ. בחגים או באירועים אחרים הם נפגשים, ולפגישות האלה באים גם ילדיהם ונכדיהם. בעצב רב ובכאב לב מזכירים בכל פעם מחדש את עדלקה, ואת שאר בני המשפחה שניספו.

המפלצת

דבורה׳לה בכתה: ״אני לא רוצה לישון על הרצפה! אני רוצה לישון במיטה שלי!״

יעקב, אחיה, היה קצת מבוגר ממנה והסביר לה: ״אי אפשר, דבורה׳לה. רק הזקנים ישנים במיטות. כל האחרים צריכים לישון על הרצפה״.

״למה?״ בכתה דבורה׳לה.

״דבורה׳לה״, הסביר יעקב בסבלנות, ״זה בגלל הגרמנים הנאצים. הם גרשו את כל היהודים מהבתים שלהם וסגרו אותם בחלק קטן של העיר. את רואה שאנחנו כאן הרבה מאד אנשים במעט מאד בתים? וסגרו אותנו מסביב. גם מכאן רואים את הגדר הגבוהה. ושם יש שער. הגרמנים סגרו אותו בשרשרות ברזל. וזה הגיטו. ואנחנו עכשיו בגיטו״.

הבכי של דבורה׳לה גבר: ״אז בוא, יעקב, נברח מהגיטו״.

״אי אפשר״, אמר יעקב, ״מסביב יש הרבה מאד גרמנים. אם מישהו מנסה לברוח, הגרמנים יורים בו מיד והורגים אותו. גם אתמול הרגו שני יהודים מהגיטו שלנו. אבא הכיר אותם. שמעת מה שהגדולים אומרים: ׳הגרמנים הם מפלצות׳״.

״ואתה ראית מפלצת כזאת גרמנית?״ שאלה דבורה׳לה . ״אני ראיתי וזה היה נורא״, אמר יעקב. ״גרמני רשע, כזה מפלצת, משך בזקן של סבא אחד. מיד הסתתרתי ומשם ראיתי את הדבר הנורא: הגרמני־המפלצת משך את הזקן של הסבא ההוא, עד שלסבא יצאו שערות מהזקן שלו. וגם דם״.

״אז הגרמני לקח אותו לבית החולים?״ שאלה דבורה׳לה. ״לא, דבורה׳לה״, השיב יעקב, ״הגרמנים לא לוקחים יהודים לבית־חולים. גרמנים רק הורגים את היהודים. הם מפלצות. הם לא בני אדם. כך אומרים אבא ואימא וכולם״.

באותו רגע נכנס לחצר הקטנה גרמני. דבורה'לה ויעקב נבהלו והסתתרו מאחורי קיר. הגרמני רצה לפרוץ דלת עץ, אבל לא הצליח. דחף בכוח רב, בעט במגפיו, עד שנפערו חורים בדלת, אבל היא לא נפתחה.

הגרמני התנפל על הדלת בכל כובד גופו. והדלת נפרצה. מעצמת הפתיחה הפתאומית נפל הגרמני על פניו. נפל ולא קם. דם החל קולח מראשו. יעקב ודבורה'לה הביטו בגרמני השכוב, פניו לאדמה. הגרמני נראה כמת.

ראתה דבורה'לה שהגרמני־המפלצת לא זז, ורצה להתבונן בו מקרוב. "בוא, תראה!" קראה ליעקב, "הדם של המפלצת אדום, כמו הדם שלנו. אולי הוא בן־אדם? ואולי כואב לו כמו שכואב לנו?"

גם יעקב התקרב. הגרמני שכב בשקט, בעיניים עצומות. יעקב הביט בו ואמר: "הוא באמת לא נראה כמו מפלצת".

דבורה'לה רצה הביתה, הביאה סמרטוט רטוב וניגבה לאט לאט את פניו של הגרמני. לפתע פקח הגרמני את עיניו. ראה מעליו שני ילדים והחל לצעוק עליהם. דבורה'לה נבהלה מאד ולחשה ליעקב: "בוא, נברח! בעיניים שלו רואים שהוא מפלצת!" הגרמני צעק: "יוּדֶה! יוּדֶה!"

יותר מזה הילדים לא שמעו. הגרמני, המפלצת, עמד על רגליו וירה בהם. שותתי דם נפלו שני הילדים. "דבורה'לה, יעקב? איפה אתם?" נשמעו מתוך הבית צעקות הפחד של הוריהם. הם יצאו לחצר הקטנה וראו שם את יעקב ואת דבורה'לה ירויים. מתים.

"מפלצות! מפלצות!" פילחה את האוויר זעקת השבר של האם. האב לא הספיק להשתיקה.

הגרמני, המפלצת, כיוון את נישקו לעברם ולחץ על ההדק.

בוקר אחרון בגיטו

אני בגיטו. ילד בין ילדים, שמסתובבים לכאן ולכאן, עצובים ונפחדים. אינני מן הקטנים שבהם, אולם גם לי אין מה לעשות. אני מתהלך בין הגדולים. סביבי, על הרצפה, מונחות חבילות ויושבים אנשים. הרבה חבילות והרבה אנשים ובגלל הצפיפות הרבה קשה לי לפסוע. הגרמנים גירשו את היהודים מבתיהם, אספו אותם מכל העיר, ריכזו את כולם באזור קטן של יהודים, שבו אני גר. צופפו אותנו, משפחות רבות מאוד, בתוך בתים אחדים. בכל דירה שהיתה שייכת למשפחה אחת גרות עכשיו משפחות אחדות. בביתי, שמקודם גרנו בו רק הורי, שני אחי, אחותי ואני, מתגוררות עכשיו ביחד שש משפחות. ספרתי: אנחנו כאן ביחד שלושים ואחד מבוגרים וילדים, שגרים בדירה שלנו. לכן צפוף. צפוף מאד. ואין די מיטות לישון עליהן. אנשים יושבים וישנים על הרצפה. ילדים מנמנמים על הרצפה, או על כיסא, או על חבילה ארוזה, ואני אינני יודע מה אעשה בעצמי. כיסא אין, ועל חבילה אני לא יכול לישון. החבילות האלה. אינני מבין מה הן. לשם מה חבילות מוזרות כאלה? לאן נוסעים? הציוד הזה אינו דומה לשום חבילות שארזנו אי פעם.

"מה יש בחבילות?" אני שואל. ומשיבים לי: "מה שחשוב ביותר".

איך אני יכול להבין זאת? מה פתאום חשוב לארוז תמונות ישנות? ולמה יש כאן הרבה שמיכות? אם לנסיעה אנו מתכוננים, בוודאי ניסע לבית אחר, והרי שמיכות יש לבני אדם בכל מקום! ולשם מה סיר הלילה של אחותי הקטנה, שאמי אף פעם לא לקחה איתה למסעות? ולמה מפית קטנה רקומה, שאמי קיבלה פעם במתנה מסבתה? למה נחוצים כל אלה?

דברים מוזרים קורים, ולנו, לילדים, לא מסבירים. לא אומרים שום דבר. הפנים הרבים סביבי ובין החבילות למיניהן. הפנים האלה

– חידות הן בעיני. איש אינו מחייך סביבי. רק פחד ועצב אני רואה בעיני כולם.

אני לא מבין מה קורה. דבר אחד כאילו ברור לגדולים סביבי: הגרמנים יבואו. הגרמנים יגיעו. הגרמנים ייקחו אותנו. מתי? לאן? אין איש יודע. אנשים מתלחשים ביניהם: לברוח אי אפשר. הגרמנים נמצאים בכל מקום עם כלביהם. הגיטו מוקף גרמנים. גרמנים... גרמנים... כל היום מהדהד באוזני: גרמנים... גרמנים... גרמנים...

מה הם גרמנים אני יודע. אוהו, את זאת אני יודע ועוד איך. שני החיילים ההם שהביטו בנו בלעג, כשעברו לידינו, ודיברו בשפה הדומה ליידיש, השניים ההם שצחקו ברוע לב, אלה היו גרמנים. ראיתי אותם לפני כמה ימים, כשבני משפחתי, שכנים ועוד אנשים, התקהלו בחצר ודיברו ביניהם. על מה דיברו לא הצלחתי להבין, אבל ראיתי פחד גדול בעיניהם כשדיברו.

פתאום הופיעו שני גרמנים, צעקו משהו בקול קשה מאד, איימו עלינו ברוביהם וגירשו אותנו לתוך הבתים. אחר־כך ראיתי אותם, את שני הגרמנים, צוחקים זה אל זה. הם נהנו. אני חושב שהם פשוט השתעשעו בנו, כשאיימו עלינו בנשקם. כן. ראיתי עוד דברים. אני יודע מה זה גרמנים. אכזריותם מעוררת בי פחד נורא. יום אחד ראיתי נערים ונערות שלנו, שעונים אל קיר של בית, נחבאים מעיני הגרמנים, ושמעתי אותם משוחחים ביניהם:

"כרגע זה בלתי אפשרי."

"מה זאת אומרת 'כרגע', אין לנו רגעים אחרים."

"צריך להתקשר עם האנשים שלנו, שמחוץ לגיטו, ולהשיג נשק מיד".

"כל סדק מסביב לגיטו שמור על ידי הגרמנים, איך תמצא קשר?"

"ובכל זאת חייבים לנסות. אם נשיג נשק, אולי נוכל להתארגן ולעשות משהו".

הם דיברו בלחש. לא הכל הבנתי, אבל התרגשתי, ונעים היה לי לשמוע אותם. למשל, כשדיברו על ארץ ישראל, שאליה יעלו כשננצח את הגרמנים. הדבר הטוב היחיד שיש לי בימים אלה, זה לשמוע על ארץ ישראל. אולם אני חושש, שמא יקרה להם, לצעירים האלה, משהו נורא, כי תוכניותיהם מסוכנות ביותר. באחד הלילות בתחילת השבוע רעמו יריות, ולמחרת פשטה שמועה ששלושה

בחורים ובחורה אחת, מהצעירים שלנו, היו בדרכם בחזרה לגיטו. היה איתם נשק. פתאום הוארו הארבעה באור מסנוור. הגרמנים ירו בהם. ארבעתם נפלו מיד. אחד מהם ניסה להתרומם, ואז שוב נשמעו כמה יריות.

כששמעתי זאת, התמלאתי צער גדול מאד. אני כמעט בטוח, שהצעירים שנורו היו מאותה חבורה שאת דיבריהם אני כל־כך אוהב לשמוע. הגדולים סביבי מדברים, משוחחים. ואני, אין לי מה לעשות. אינני יכול לישון. שוב אני מתישב לנוח מעט על הרצפה ליד אמי. בדאגה רבה היא מלטפת את ראשי. כל־כך טוב לי להרגיש את ידה על ראשי. אני רוצה להישאר ולשבת על ידה, אבל אי אפשר. אין לי מקום ליישר את רגלי בין הישנים על הרצפה. דודי החולה, אחיה של אמי, ישן על ידי על הרצפה וצר לי להעיר אותו ולבקש ממנו לזוז מעט. אני מקפל את רגלי מתחתי. הן "נרדמות" וכואבות. אני מוכרח לקום ולהתהלך, כי מה אעשה? מאד הייתי רוצה לישון קצת במיטה. אבל המיטות משמשות רק את הזקנים והחלשים מאוד.

עצוב לי. לא, זה הרבה יותר מעצוב. ואולי לא קיימת בכלל מילה לתאר בה את העצב הנורא שאני מרגיש בתוכי? פתאום אני רואה פיסת נייר מבצבצת מתוך מגירה שבארון. אני מושיט את ידי מאחורי האיש שנשען אל הארון ומושך את הנייר מהמגירה. פיסת נייר נקרעה מהדף בזמן שמשכתי אותו, אבל רובו של הדף נשאר שלם. זהו דף מתוך חוברת ישנה. מן הדף צוחקים אלי ילד וילדה. הילד צוחק בכל פה, והילדה צוחקת צחוק עליז. צחוק גדול ושמח על פניהם. הצחוק הזה מבלבל אותי. איך אפשר לצחוק פה בין כל הפנים העצובים האלה? הילדים הצוחקים מביטים בי, וכאילו מזמינים אותי לצחוק עימהם. פתאום תוקף אותי רצון לחייך אליהם, לצחוק. אבל... אבל... אני מרגיש איך השפתיים שלי נוטות למטה, ולצדדים, בגרוני מחנק, ובמקום הצחוק תוקף אותי בכי גדול.

אני מביט בתמונה הצוחקת ואני בוכה. הדמעות זולגות ומכסות את עיני. הן זולגות וזולגות ונוטפות על הילדים הצוחקים, ואני בוכה ובוכה... האם כבר אינני יודע לצחוק? האומנם שכחתי איך צוחקים?

(דפים אלה, מיומנו של ילד אלמוני, נמצאו בגיטו, בדירה ריקה, לאחר שכל דייריה הובלו לאושוויץ.)

גרמנים אחרים

האב הצטרף למחתרת שלחמה בגרמנים. אשתו, בנם אימרה, בתם דוריקה וסבא מיקלוש, נשארו בחדר קטן בגיטו. סבא מיקלוש היה חולה וזקן מאוד. הארבעה חיו בפחד מתמיד מפני הגרמנים. לילה אחד דפקו על דלתם חיילים גרמנים שחיפשו את האב. מאחר שלא מצאו אותו נטפלו לסבא מיקלוש והחלו לגרור אותו לעבר הרחוב. סבא מיקלוש בקושי עמד על רגליו, התנודד ונטה ליפול. דוריקה ואמה קפצו לעברו כדי לתמוך בו, אולם הגרמנים לא הניחו להן להתקרב אליו. הם גררו אותו בכוח עד שנפל. גם אז לא התירו לגשת לסבא ולעזור לו. החיילים הרימו את סבא מיקלוש כאילו היה שק וזרקו אותו על מכונית משא שעמדה בחוץ. סבא מיקלוש לא חזר עוד.

מאז היו דוריקה, אימרה ואמם שרויים בפחד מתמיד. כל רעש ששמעו בחוץ החריד אותם, חששו שהגרמנים דופקים על דלתם. ואם יבואו שוב, את מי ייקחו? את האם? את הילדים? או את שלושתם? ערב אחד שמעו נקישות חזקות בדלת. האם רמזה לילדים להישאר שקטים ואת הדלת לא פתחה. אולם המהלומות על הדלת גברו.

"הם יפרצו את הדלת, חייבים לפתוח", לחשה האם ופתחה.

לחדר נכנס קצין גרמני ושני חיילים בעקבותיו. הקצין, בקול רם וסמכותי, הורה לאם לארוז מיד תרמילים לה ולילדיה, כי עליהם לעזוב את ביתם. ובקול רך קצת יותר אמר לילדים המבוהלים: "אל תפחדו, הכל יהיה בסדר".

דוריקה השתוממה על הנימה המרגיעה בקולו של הקצין הגרמני ולחשה לאמה: "הגרמנים האלה הם לא כמו כולם. אולי הם גרמנים אחרים?"

"צריך למהר", דחקו החיילים באם, וכשהתרמילים היו ארוזים זירזו אותם לעלות למשאית.

המשאית שהיתה מכוסה מכל צדדיה, יצאה מיד לדרך ורק לאחר נסיעה ארוכה, שנמשכה בעיניהם כנצח, האטה את מהירותה. חשש נורא התגנב ללבה של האם: אולי מובילים אותם ישר אל מותם? דעתה היתה נחושה: היא לא תרד מהמשאית ולא תיתן לגרמנים לקרוע מעליה את ילדיה!

מראות זוועה רדפו אותה: חיילים גרמנים מכוונים את נשקם כלפיהם ולנגד עיניה יורים למוות באימרה ודוריקה. היא לא תוכל לשאת זאת. האם תתחנן שיהרגו אותה ראשונה? או תעמוד בגבה לגרמנים ותחבק את ילדיה בכוח, ותגונן עליהם, עד ששום כדור לא יוכל לפגוע בהם?

"כואב, אימא, את לוחצת אותי יותר מדי", פלטה דוריקה בלחש. ריח רענן ונעים חדר למשאית. "אנחנו נוסעים בתוך יער", אמרה האם בדאגה. נזכרה בסיפורים על הוצאות להורג בתוך יערות.

המשאית הטלטלה בדרך משובשת עד שעצרה. הכיסוי האחורי הורם. האם עמדה בגבה לפתח המכונית, מגוננת על ילדיה. כמסומרת עמדה שם, בלא לפנות לאחוריה.

"בבקשה, בואו, רדו, אל תפחדו, הביטו בנו", נשמע מלמטה קול מפציר.

לא בגרמנית נאמרו הדברים! בבת אחת פנתה האֵם לעבר הדובר והמראה הרעיד את לבה משמחה: החיילים לא היו גרמנים! הם הסירו את כובעיהם ופשטו את המדים שלבשו. האם פקחה את עיניה לרווחה כדי להיות בטוחה שאינה חולמת.

"אימרה! דוריקה! הביטו! הם לא גרמנים!", כשדימעות שימחה זולגות מעיניה היא המשיכה לחבק את הילדים. דוריקה ואימרה הביטו בפליאה באמם, שדמעות וחיוך התערבבו על פניה.

היא הסבירה להם: "אלה לא גרמנים אחרים! אין גרמנים אחרים! אלה יהודים שבאו להציל אותנו!"

שלושה גברים יצאו מבין העצים והחלו ללבוש את המדים הגרמנים. האנשים שנשארו ללא מדים, הורו לאם ולילדים ללכת בעקבותיהם.

"היו שקטים מאד. ואם נעצור, עיצרו גם אתם", הזהירו אותם. החבורה נבלעה בין עצי היער, ומרחוק שמעו האם וילדיה את המשאית יוצאת לדרכה. המשאית שבה היו הפרטיזנים היהודים, המחופשים לגרמנים, שיצאו למשימה חדשה.

פנס זרח בלילה

רבקה'לה הקטנה ואחיה איציק, הצעיר ממנה, גרו עם הוריהם בקצה הכפר, בבית האחרון. הימים ימי מלחמה. שמועה התהלכה בין יהודי הכפר, שחיילים גרמנים עומדים לפשוט על בתי יהודים ולגרשם למקום לא נודע. בחוץ נשבה רוח סתיו, העצים עמדו בשלכת והפחד מפני החורף הקרב גבר. אולם יהודי הכפר לא יכלו לעשות דבר כדי למנוע את הרעה, אם תבוא, או להימלט ממנה.

מצב רוח קודר שרר בבתי היהודים ועצוב היה גם בביתם של רבקה'לה ואיציק. הוריהם לא העלו חיוך על פניהם, והילדים, שראו אותם מודאגים וקודרים, התעצבו אף הם.

יום אחד, בשעת אחר הצהרים, כשההורים היו עסוקים, חמקו רבקה'לה ואיציק מהבית. הם רצו אל עץ האגוז הזקן שעמד על הגבעה ליד החורשה, לא הרחק מן הכפר. רבקה'לה עמדה על קצות אצבעותיה, אחזה בענפים הנמוכים, והחלה לנער אותם. פה ושם נשרו אגוזים, והילדים אספו אותם בצהלה. אחר־כך שיחקו והתרוצצו מסביב, הסתתרו מאחורי גזע העץ, שיחקו במחבואים, התגלגלו על מרבד עלי השלכת, צחקו ושמחו. שכחו את הקדרות שבבית.

לפתע נשמעה ירייה מכיוון הכפר. איציק המשיך לשחק, אולם רבקה'לה נבהלה ומיד הביטה לעבר ביתם, שהיה הקרוב ביותר אל היער. בבהלה רבה הבחינה בחיילים גרמנים, שהסתובבו בין הבתים. לפתע ראתה כמה מהם נכנסים לחצר ביתה. מה קורה שם? מה הריצה המשונה הזאת ברחוב? את מי רודפים החיילים הגרמנים?

בעיניים מלאות זוועה הבחינה באביה ואמה רצים מתוך ביתם, כשחיילים גרמנים רודפים אחריהם, ומכים בהם ברוביהם. למראה המחזה הנורא הציפו דמעות את עיניה וערפלו את ראייתה. היא מיהרה לנגב את דמעותיה וחזרה להביט למקום ההוא, לעבר הוריה.

אבל הרחוב כבר היה ריק. רק שני חיילים גרמנים ניראו ממהרים למקום כלשהו. את הוריה לא ראתה עוד.

פחד נורא אחז בה: מה קרה להוריה? לאן לקחו אותם? באותו רגע הבחינה רבקה'לה בקבוצת חיילים גרמנים, הולכים ומתקרבים לעבר הגבעה, למקום שבו הסתתרה עתה עם אחיה הקטן. רבקה'לה אחזה באיציק ומשכה אותו אחריה. איציק היה מבוהל, אך לא התנגד. תוך שניה היו שניהם שכובים על ביטנם מאחורי גזע העץ, ורבקה'לה לחשה על אוזנו של איציק: "אסור לדבר. הגרמנים ישמעו".

היא לא גרעה את עיניה מהחיילים הקרבים לעבר הגבעה. לפתע עצרו ורבקה'לה ידעה שהם מביטים ישר לעבר עץ האגוז, שמאחוריו הסתתרה עם איציק.

"אוי ואבוי! הם גילו אותנו!" נחרדה. מיד הסתירה את ראשה מאחורי גזע העץ ולא העזה עוד להציץ לעבר הגרמנים. בדריכות רבה האזינה לכל רחש. להפתעתה לא שמעה צעדים מתקרבים. חלפו שניות. ואולי דקות. לבסוף אזרה עוז, הסיטה מעט את ראשה והציצה מעבר לגזע העץ.

החיילים הגרמנים נראו מתרחקים וחוזרים על עקבותיהם! רבקה'לה לא הסירה את מבטה מהם, עד שראתה אותם נעלמים בין בתי הכפר. רק אז שמעה את איציק בוכה בשקט. הוא מפחד, אמר לה, והוא רוצה הביתה לאבא ולאימא.

"אי אפשר עכשיו לאבא ולאימא", אמרה ולא סיפרה מה ראתה.

"אני רוצה לאכול", התחנן איציק.

רבקה'לה היתה רעבה אף היא ולרגע חשבה לפצח אגוזים, אולם מיד חזרה בה, מפחד שתקים רעש.

"בוודאי נמצא אחר כך משהו לאכול", ניסתה לנחם את אחיה ואת עצמה.

החושך החל לרדת. "קר לי. אני רוצה לישון", התייפח איציק בקול רם.

"ש־ש־ש, הגרמנים ישמעו", הזהירה אותו.

אובדת עצות היתה, ולא ידעה כיצד תעזור לאחיה הקטן. היא ליטפה את ראשו, חיבקה אותו ורכנה מעליו עד שראשה נגע בראשו.

מסביב שרר שקט. רק רישרוש עלי השלכת נשמע כשרבקה'לה יישרה את רגליה. החושך החל לכסות הכל. רבקה'לה הביטה בכוכבים

הראשונים ונזכרה בסיפורים על נסיכים וקוסמים. לרגע נראה היה לה שכל מה שקורה, לה ולאיציק, זה רק סיפור. ובסיפור זה יתרוממו לפתע קירות סביבם, והם יהיו בתוך בית, בבית שלהם. ואז עלה בראשה רעיון.

"נעשה לנו בית קטן, בוא, עזור לי, איציק", לחשה לאחיה. עלי השלכת סביבם היו כמרבד ורבקה'לה החלה עורמת את העלים היבשים סמוך לגזע העץ. בענף שמצאה גרפה אותם בקלות. אספה חופנים בידיה, קירבה אותם ברגליה. גם איציק חפן עלים בכפות ידיו, ורץ להגביה את הערימה.

"צריך למהר, כי עוד מעט יהיה לגמרי חושך ולא נראה שום דבר", אמרה לו בלחש. לא עבר זמן רב וערימת עלי השלכת היתה כגובהו של איציק.

"זהו", אמרה רבקה'לה, והושיבה את איציק בתוך ערימת העלים, "הנה הבית שלנו". העלים שקעו במקום שאיציק התיישב עליהם וגבהו משני צדדיו כמו קירות. והחושך כבר כיסה על הכל. רבקה'לה היתה מרוצה. עתה יהיו מוגנים קצת מפני הרוח והקור. היא הסירה מצווארה את סודרה הקטן, קיפלה אותו והניחה מתחת לראשו של איציק.

"עכשיו תישן", לחשה. "אבל קר לי", התלונן איציק. רבקה'לה פשטה את מעילה וכיסתה בו את אחיה. הקור עטף לפתע את כל גופה. היא נצמדה לאיציק ומשכה מעט את קצה המעיל לעברה. לא עבר זמן רב ונשימתו הקצובה של איציק בישרה לה שהוא ישן. עצמה רבקה'לה את עיניה אף היא, אולם להירדם לא יכלה. לבדה היא בלילה בחוץ, בחושך, ורק אחיה הקטן איתה. ומה יהיה בבוקר? הגרמנים בוודאי ימצאו אותם ויגרשו אותם, כמו שגירשו את אבא ואת אימא. איפה הם עכשיו, אבא ואימא? געגועים עזים תקפו אותה אל הוריה ודמעות שטפו את עיניה. לבסוף נרדמה.

רעש כלשהו העיר אותה. פקחה את עיניה בבהלה לתוך החושך הסמיך. היא לא ראתה דבר. אולם אוזניה קלטו רחש לא ברור מהיער הקרוב. איציק נשם לידה בשקט והיא האזינה בדריכות. ואז, לפתע, שמעה בבירור צעדים מתקרבים. רעד חלף בגופה. לא היה לה ספק שאלה חיילים גרמנים. היא קיוותה שלא יעברו ליד עץ האגוז, שלא יגלו אותם. בליבה התפללה שאיציק לא יתעורר. שתי צלליות נראו לפתע בחושך, כמעט לידה, ונראה היה לה שנשאו רובים בידיהם.

בראשה של רבקה'לה חלפה מחשבה, שהגרמנים ידעו כל הזמן היכן היא מסתתרת עם איציק, ועכשיו באו להרוג אותם. רבקה'לה חשה שעוד מעט יאחזו בה ידי הגרמנים.

איציק התעורר ובכה: "אימא..." מיד נדלק פנס, ואלומת אור נפלה על שני הילדים. רועדת כולה חיבקה רבקה'לה את איציק כשהיא לוחצת אותו אל גופה, ואינה מעזה להרים את עיניה. הפנס כבה מיד.

"אל תפחדו", שמעה לחישה, "גם אנחנו יהודים". איציק נבהל מהאנשים הזרים. רבקה'לה לחשה לו בשמחה: "הם מדברים יידיש, הם יהודים!"

שני האנשים רכנו לעבר רבקה'לה ואיציק, ובלחש ביקשו: "בואו איתנו. נלך בשקט ולא נדבר. צריך להיזהר. בכל מקום יש גרמנים."

מאוחר יותר נודע לילדים שהיו אלה פרטיזנים יהודים, שלחמו נגד הגרמנים. השניים עמדו להיפגש עם חבריהם, בני הכפר. לאחר שרבקה'לה סיפרה להם את מה שראתה, הם הבינו שאיחרו את המועד, וחבריהם בוודאי גורשו ביחד עם היהודים האחרים. הפרטיזנים היהודים לקחו תחת חסותם את שני הילדים ועוד באותו לילה הגיעו רבקה'לה ואיציק למקום מבטחים.

רק לא אל הגדר ...

שכבתי ערה בלילה, בצריף מספר שבע, ב"לַגֶר סִי" שבאושוויץ. לימיני ישנה אחותי הצעירה, עדה, ולשמאלי שכבה ערה אחותי המבוגרת, רחל. הכאבים חתכו בי שוב. בבטן ובגב. חליתי. לא ידעתי באיזו מחלה. התפתלתי מייסורים. רופא ותרופות לא היו שם. התוכנית של הגרמנים היתה להביא אותנו למשרפה, ומהר.

ביום ובלילה הרגשנו את ריח שרפת הגופות, וידענו שתוך זמן קצר יגיע תורנו. שיובילו אותנו שמה, אל המוות. הכאבים תקפו אותי ביתר שאת. בפעם הזאת לא יכולתי להתאפק וגנחתי בלחש.

אחותי רחל שמעה ושאלה מיד: "שוב יש לך כאבים חזקים?" התכווצתי כולי מהייסורים, ורק לאחר שהוקל לי מעט לחשתי לה: "זהו. הלילה אני עושה את זה. אין לי ברירה. אלך אל הגדר..."

שוב ושוב ניסתה אחותי רחל לשכנע אותי: "צריך לקוות. אולי יקרה משהו טוב. אולי תעבור לך המחלה והכאבים ייפסקו, אולי יהרגו בפצצות את כל הגרמנים ואנחנו נשתחרר, ואולי..."

אחותי השתדלה מאד להפיח בי תקווה, למרות שאת האמת גם היא ידעה. היא לא האמינה שמשהו טוב יכול לקרות לי. היא ידעה מה מצפה לי במצבי. ברגע שלא אוכל לעמוד בחוץ, כשהגרמנים יבואו לספור אותנו, ישלחו אותי מייד למשרפה. פעמיים ביום ספרו אותנו. "צֶל־אַפֶּל" קראו למסדרים האלה. חולים שלא היה עוד בכוחם לעמוד בחוץ בעת הספירה, נגזר דינם.

ספירת הבוקר היתה קשה מספירת הערב. הספירה הזאת היתה נוראה. בשעות הבוקר המוקדמות, לפני צאת השמש, בקור העז, הובהלנו החוצה. לגופנו היה רק בגד מרופט אחד. לבנים לא היו לנו. גם לא מעיל, או סוודר, או משהו שיחמם. קפאנו מקור. הקור הגביר מאד את הכאבים בבטן ובגב. כל נשימה שנשמתי גרמה לי לכאבי תופת.

"רחל", לחשתי לאחותי אותו לילה, "אני לא אצא ל"צֶל־אַפֶּל". אני אלך אל הגדר". ללכת אל הגדר, פירושו היה להחזיק בכפות הידיים בגדר המחושמלת שהקיפה את המחנה. זה היה מוות מיידי. די היה להחזיק בגדר התייל והחיים גוועו. זה הפתרון לסבל הנורא שלי. ידעתי שבקרוב מאד ינחת עלי המוות מידי הגרמנים, אז לשם מה לסבול?

הדמעות על לחייה של אחותי זלגו ללא הרף, אולם להקל על ייסוריי לא יכלה.

"הלוואי ויכולתי לסבול במקומך. נורא לראות אותך סובלת כל־כך, ואין שום אפשרות לעזור לך. מה נעשה?" לחשה לי. לאחר רגע חיבקה אותי ובכתה לתוכי:

"נכון מה שאת אומרת. אם יראו אותך ככה, ייקחו אותך מייד לשם. הכל נכון. אבל אם תעשי את זה, אם תלכי אל הגדר, אני אלך אחרייך. איך אוכל לחיות אם את תעשי את זה? חשבי על עדה, ועלי. הישארי איתנו. אל תלכי לגדר. אל תלכי. אני מתחננת לפנייך..." ולא יכלה להמשיך. בכי מזעזע הרעיד את כל גופה.

בכינו שתינו. בכי מר וממושך.

בצריף נשמעו קולות גניחה של נשים סובלות ורעבות. הקץ ישחרר אותי גם מזה. שוב לא אשמע כל לילה את גניחות הצער והכאב, לא אראה דם זב על ראשה של אחת מאתנו שהוכתה על ידי הגרמנים. והבעיטות האלה. והכלב האיום שמשסעת בנו הגרמנייה האכזרית גרייזה.

הגרמנייה היפה הזאת. התקשינו להאמין שבדמות כה מושלמת שולטת אכזריות מפלצתית. אחרי שראינו אותה בפעם הראשונה, אמרה לי אחותי: "הטבע התבלבל. איך יכול היה לתת פנים יפים כל־כך למפלצת?" חלק ממראות הזוועה שביצעה הרוצחת הגרמנייה עברו לנגד עיני. במקל שהחזיקה בידה הצליפה על ראשים, על פנים ועל ידיים. המפלצת גרייזה נהנתה ממראה הנשים שהתכווצו מכאב, מהדם הניגר מהראשים ומכפות הידיים. נאנחתי. גם את המראות האלה לא אראה עוד.

אחותי שמעה את האנחה שלי. היא חשבה ששיניתי את דעתי ולחשה: "נכון שלא תעשי את זה?"

"לא ויתרתי, רחל", עניתי, ופרצתי בבכי. כל־כך קשה היה לי להחליט. פחדתי מאד לגעת בחוט התיל שבו זרם חשמל המוות.

זכרתי איך נראו אלה שעשו זאת. לחשתי לאחותי: "לפני שסיפרתי לך, חשבתי על זה אלף פעמים. ותמיד פחדתי. אבל עכשיו החלטתי, רחל. זהו".

גרוני התכווץ. פתאום תקף אותי רצון לצעוק בקולי קולות, לצרוח. מהר דחפתי את אגרופי לתוך פי. לא אצעק. אם יש סביבי כאלה שישנים הם יתעוררו בבעתה. אסור לי לצעוק, אסור לי לצרוח. רק לחשוב כל הזמן על הדבר האיום שאני הולכת לעשות עוד מעט. רק על זה לחשוב, אמרתי לעצמי. התקרבתי לאחותי ככל שיכולתי, וחיבקתי אותה בכוח המעט שהיה בי עדיין.

באותו רגע השתחררה אחותי רחל מחיבוקי, ואמרה לי חד־משמעית: "אם את עושה זאת אני אחרייך".

"לא, רחל! את לא תעשי זאת!" נחרדתי. לפתע הציפה אותי הקלה עצומה. אפילו הכאב שתקף אותי מחדש לא גרע מהתחושה: לא אתאבד.. למען אחיותיי אתגבר ככל שאוכל. מאותו רגע היה לי קל יותר לשאת את הסבל שציפה לי לאחר מכן, כשכל רגע בחיי היה סיוט.

עכשיו אני כאן, כותבת את השורות האלה. ניצלתי רק הודות לתקווה שהפיחה בי אחותי. עכשיו אני יודעת בביטחון מוחלט: אסור להיכנע לרגעים שבהם נדמה שאין פתרון. צריך וכדאי לקוות. התקווה הצילה את חיי.

טורגאו

זה התחיל כך: באושוויץ, כשהיינו בתוך הצריפים, נצטווינו לפתע לצאת. מאות רבות של נשים הצטופפנו במעבר בין שתי השורות הארוכות של הצריפים. קצין גרמני הגיע, סרק אותנו במבטו והצביע על רבות מתוכנו. אלה רוכזו במרחק מה מהאחרות. לחרדתי הרבה הצביע הגרמני גם עלי. זהו, חשבתי. הפעם הגיע תורי. אני מובלת ל"שם", למוות.

הגרמנים עשו הכל מהר, בחיפזון. גם אותנו, את מאתיים וחמישים הנשים שעלינו הצביעו, הובילו מהר. לאן? לא ידענו. לאחר הליכה של מרחק מה, העלו אותנו לקרונות של רכבת. קרונות משא בלי מושבים, בלי חלונות, בלי שירותים. האם יהרגו אותנו במקום אחר? לא ידעתי. לא היה לי זמן לחשוב.

חילקו לכל אחת מאתנו כיכר לחם וסגרו עלינו את דלת הקרון. לעולם אי אפשר היה לנחש את מעלליהם הזדוניים של הגרמנים. לא יכולתי להבין את עניין הלחם. אם למוות מובילים אותנו, לשם מה כיכר לחם? כדי לתעתע בנו? ואם לעבודה לוקחים אותנו, כיצד בחרו בי, שהייתי חולה וחלשה מאוד? אולי בשל לחיי האדומות, הלוהטות מחום, נראיתי בריאה יותר? שאלות רבות היו בתוכי, וחרדה שאין לה סוף.

הרכבת זזה. עצמתי את עיני. נסענו ונסענו, כל רגע נראה לי כנצח. כשהרכבת עצרה, הייתי בטוחה שהגענו למקום שבו יחסלו אותנו.

דלת הקרון נפתחה. בצעקות זירזו אותנו לקפוץ מהקרון. להפתעתי עמדנו בתוך נוף חורפי יפה. יער מכוסה בשלג לבן השתרע לפני. שלווה רוגעת.. האם אני הוזה או חולמת? התמיהה היתה קצרה, כי מיד פילחה את האוויר פקודה חדה. ואחריה שנייה ושלישית. בכניסה מוסווית ירדנו במדריגות למקום כלשהו. הבטנו זו

בזו: האם כאן יוציאו אותנו להורג? כשירדנו במדריגות חשבתי שנגיע למקום חשוך. אבל לא. מסדרונות מוארים הסתעפו לכיוונים רבים. תוך זמן קצר הוברר לנו שאנו נמצאות בבית־חרושת לתחמושת. בית־חרושת רב ממדים, כעין אזור תעשייה גדול. וכל זה מתחת לפני האדמה.

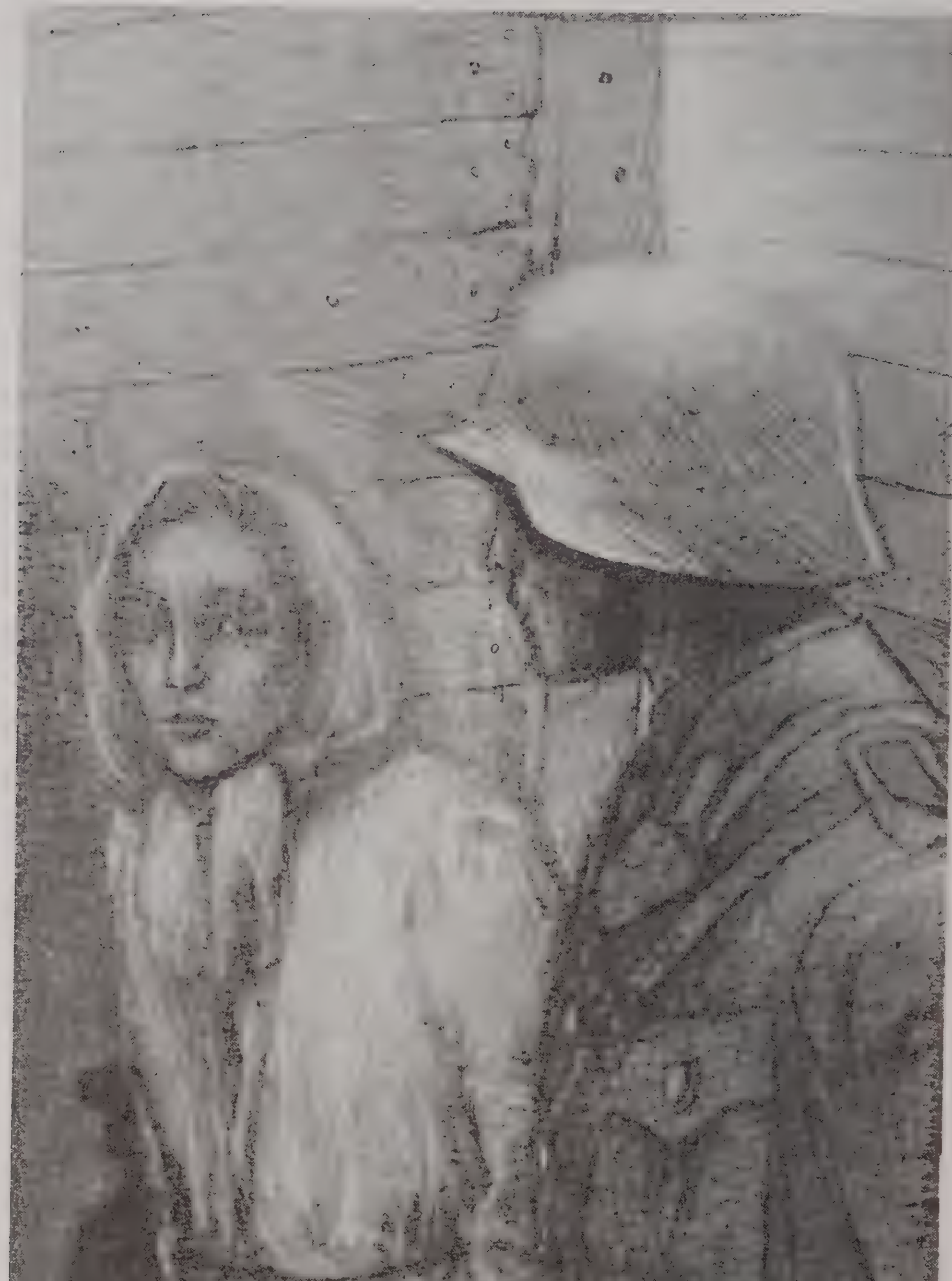
פקודות נשמעו, חילופי משמרות בין הגרמנים. החיילים שהובילו אותנו למקום עזבו ואת מקומם תפשו גברים ונשים גרמנים מבוגרים, לבושים בגדים אזרחיים. היו אלה מנהלי העבודה שלנו. ספק בפקודות, ספק בהוראות, הסבירו לנו הגרמנים את אשר יהיה עלינו לעשות. לאחר מכן הובילו אותנו החוצה אל מעל לפני הקרקע. שוב נדהמתי מן השלווה של היער המושלג, שכיסה את האזור עד למרחקים. אכן, הגרמנים הצליחו להסוות את בית־החרושת הענקי. איש לא יכול היה לנחש שמתחת ליער השלו, המושלג, מסתתר אזור תעשייתי הומה עובדים.

הובלנו אל מקומות הדיור שהועידו לנו: שני מבנים גדולים. האחד נועד למאה נשים והאחר למאה וחמישים. התנאים היו קצת טובים מאלה שבאושוויץ. אולם אני הייתי חולה וחלשה מאוד ולא הייתי מסוגלת לעבוד. נתקפתי פחד נורא למחשבה שהגרמנים יבחינו במצבי. מה יעשו בי? מה יהיה גורלי אם לא אעבוד ככל האחרות? ביום הראשון ניגשתי לעבודה שהוטלה עלי, אולם בתוך זמן קצר התמוטטתי ולא יכולתי לעמוד על רגלי. מנהלת העבודה הגרמנייה ניגשה אלי, עזרה לי לקום והובילה אותי אל ספסל מאחורי פרגוד.

ידעתי שזה הסוף. עכשיו היא תודיע על מצבי לממונים עליה ויחזירו אותי לאושוויץ. או פשוט יחסלו במקום. אולם האישה השכיבה אותי על ספסל, שעליו הניחה מעיל כלשהו והורתה לי לשכב. אף כיסתה אותי במשהו חם. הרגשתי הקלה שקשה לתאר. עצמתי את עיני וכעבור זמן מה נרדמתי.

אינני יודעת כמה זמן עבר עד שהתעוררתי. הופתעתי לראות את הגרמנייה רוכנת מעלי וקוראת לי לחזור למקום עבודתי. הסתבר שקצין אס. אס. ערך ביקורת וסקר את המשלוח החדש של האסירות. האישה דאגה מבעוד מועד שהקצין לא יבחין במקום העבודה הנטוש.

אחרי הביקורת רמזה לי מנהלת העבודה לחזור אל הספסל ולנוח. הייתכן? תהיתי בפליאה. האם מנסה האישה הגרמנייה לעזור לי?

להציל אותי? גם בימים שלאחר מכן המשכתי לשכב על הספסל, כשלעתים קראה לי האישה להתייצב במקום עבודתי, בהתקרב סיור הביקורת של הקצין, ומיד אחר־כך חזרתי לנוח על הספסל.

מצב בריאותי החל להשתפר מעט. האוכל בטורגאו (זה היה שם המקום) היה טוב מאשר באושוויץ, אך עדיין היינו רעבות. עדיין קיבלנו מזון מועט מאוד. לפעמים הביאה האישה הגרמנייה מביתה שתי פרוסות לחם, או דבר מאכל אחר, והגישה לי כששכבתי על הספסל. גם לגרמנים המזון היה בקיצוב, אף־על־פי־כן נתנה לי מעט משלה.

כוחי החל לחזור אלי בהדרגה, מצבי השתפר מיום ליום, עד שיכולתי להתחיל לעבוד. תחילה עבדתי רק פרקי זמן קצרים, חצי שעה, או קצת יותר, לאחר מכן הארכתי בעבודתי יותר ויותר עד שעבדתי יום שלם, ככל האחרות שאיתן הגעתי לטורגאו. באחד הימים, לקראת סיום יום העבודה ניגש אלי אחד המפקחים הגרמניים, והורה לי לבוא אחריו. נבהלתי. מה קרה? עשיתי משהו לא בסדר? לאן הוא מוביל אותי? ולשם מה?

המפקח הגרמני פנה אחורה ורמז לי לבוא אחריו לאזור המחסנים הגדולים. ארגזים מלאי תחמושת ניצבו זה מעל זה, וזה לצד זה, שורות שורות, עד כי נראו כקירות גבוהים וארוכים, לאורך ולרוחב במחסן העצום. הגרמני המשיך בדרכו. לפני כל פנייה בין קירות הארגזים, הסתובב לאחור ורמז לי ללכת בעקבותיו. הפחד שלי גבר מאוד כשפנה אלי בפנים מחייכות, וקרץ לי בעינו. שטופת חרדה המשכתי ללכת אחריו. מה הוא זומם הגרמני הזה? אולם ברירה לא היתה לי והלכתי בעקבותיו.

במקום מרוחק של המחסן, נכנס הגרמני בין שתי שורות גבוהות של ארגזים, כך שהיינו מוסתרים מכל הכיוונים. הפחד שיתק את מחשבותיי. הגרמני פנה לימינו ולשמאלו לוודא בפעם נוספת שאין איש עוקב אחרינו. לאחר מכן נעמד מולי, חייך אלי ואמר: "אני רואה שאת מבוהלת. אל תפחדי. אני יודע מאין את. גרתי פעם בעיר ההיא. המקום ממנו באת יהיה חופשי בקרוב. היטלר נחל מפלות לאחרונה. הצבא הרוסי מתקדם ובקרוב תשתחרר העיר מהגרמנים. ומי יודע, אולי את, ואתן כאן, גם כן תשתחררו בקרוב". הבטתי בו, אבל לא האמנתי לו. בלבי אמרתי: הלוואי ותהיה זו אמת. אבל

מה אם הגרמני בודה זאת מלבו בכוונה? ואולי ההפך הוא הנכון? ובקרוב ישלחו אותנו בחזרה לאושוויץ? הבטתי בפחד בפניו של הגרמני. הוא לא חייך עוד.

"את יכולה להאמין לי", אמר. "מה הוא רוצה ממני הגרמני הזה?", חששתי. כנראה שנראיתי מבוהלת מאד, כי הגרמני הרגיע אותי: "באמת אין לך סיבה לפחד מפני. חשבתי שתשמחי לשמוע", אמר, ורמז לי לחזור לעבודתי. נסערת ביותר חזרתי אותו יום מן העבודה וסיפרתי על הגרמני לכמה נשים שהיו סביבי. התמלאנו תקווה. אולי הגרמני ההוא דיבר אמת? אולי המלחמה באמת תסתיים בקרוב? מחשבותיי טולטלו בין ייאוש לתקווה.

למחרת רציתי לראות את הגרמני ההוא, אולם הוא נעלם. גם בימים שלאחר מכן לא הגיע. בוקר אחד הוא הופיע ופקד עלינו ללכת אחריו. "היום עומדים לפוצץ את אזור התעשייה התת קרקעי", אמר. "ההדף יכול להגיע עד לכאן, לבתים, ואתם יכולים להיפגע. אנחנו הולכים אל הבונקר, שהוא במרחק של כשלושה קילומטרים מכאן".

איש מאתנו לא האמין לו. בטוחים היינו שקיבל הוראה לחסל אותנו. הגענו לבונקר שהיה באזור לא בנוי, בקרבת חורשה. הגרמני דאג שניכנס כולנו, ולבסוף גם הוא נכנס לתוך הבונקר. הסתובב בינינו והסביר, כיצד עלינו להגן על שמיעתנו מפני הדף האוויר שיבוא בעקבות הפיצוצים. הבטנו זו בזו באי אמון. האם זו הצגה נוספת שמטרתה לתעתע בנו לפני מותנו?

השניות חלפו לאיטן. אולי דקות? אולי שעה? פתאום שמענו פיצוץ אדיר, שהרעיד את קירות הבונקר. אחריו עוד פיצוץ ורבים נוספים, בזה אחר זה. אם כן, זו אמת! הגרמנים מפוצצים את בתי־החרושת התת־קרקעיים! סימן שהם עומדים לנטוש את המקום! סימן שהם נוחלים מפלות! לאחר שתם הכל הורה לנו הגרמני לצאת מן הבונקר, ולחזור אל מקום מגורינו. זו היתה הפעם הראשונה שבאמת התמלאתי בתקווה, שאולי, אולי, אשאר בחיים בסוף המלחמה.

באושוויץ זרח אלי כוכב

רק גדר תייל מחושמלת הפרידה בין המחנה של הצ'כים לשלנו. בלילה שעבר שמענו זעקות נוראות מהצד ההוא ובבוקר היה המחנה ריק. ידענו שכולם הובלו להשמדה. שמועות פשטו שעכשיו הגיע תורנו. עבר יום והלילה ירד. האם יהיה זה הלילה האחרון של אלה שמסביבי? האם יהיה זה הלילה האחרון שלי? זהו? הכל ייגמר ואיש בעולם לא יזכור אותי? כל המשפחה שלי כבר איננה. נשאר רק אחי אליעזר, שעלה לארץ ישראל לפני המלחמה.

האם יידע אי פעם מה היה גורלי? שמעתי סביבי גניחות. גם אני לא יכולתי להירדם. פקחתי את עיני לתוך החושך שהיה מסביבי. ואז, בפעם הראשונה, ראיתי כוכב מבעד לסדק שבין הקרשים של הצריף. כוכב רחוק, חופשי, שם למעלה בשמיים הגדולים, העוטפים את כל העולם. אולי גם אחי אליעזר רואה את הכוכב, שם בארץ ישראל? הוא שם, אחי אליעזר. אותו לא הרגו הגרמנים. הוא שם ביחד עם צעירים שבונים את הארץ שלנו. הארץ של היהודים. דמעות חמות זלגו על לחיי. הבטתי בכוכב, ועיני נעצמו. חשבתי על אחי שאוהב אותי כל־כך, ובתחושת הקלה לחשתי לעצמי: אליעזר... אליעזר... אחי אליעזר...

*

לאחר המלחמה, כשעליתי לארץ ונפגשנו, לא היה קץ לאושרנו.

לנשום... לנשום...

שלמה פרידמן היה בן עשרים וארבע, בעל קומה גבוהה, שיער בהיר ועיני תכלת. כשהגרמנים התקרבו להונגריה הוא ברח אל הרי הקרפטים והצטרף לפרטיזנים. הוטלה עליו משימה קשה של ריגול בקרב האויב. מראהו החיצוני של שלמה לא הסגיר את יהדותו, ועובדה זו הקלה עליו במילוי תפקידו המסוכן.

אולם יום אחד, בעודו מנסה להסתנן למתקן צבאי, נלכד שלמה בידי הגסטאפו, המשטרה החשאית של הנאצים, הידועה באכזריותה. שלמה הוכה קשות, הופשט מכל בגדיו, וכך התגלה לאנשי הגסטאפו כי הוא נימול. מרגע זה התעללו בו כה נוראות עד שהתפלל למוות מהיר, שיגאל אותו מהייסורים.

אבל הגרמנים לא הרגו אותו. חבול ופצוע נישלח שלמה פרידמן אל מחנה כפייה. הוא לא ידע את שם המקום שאליו הובל, אך הבחין בנהר שזרם בסמוך. האסירים במחנה נראו כמו שלדים מהלכים, עטופים בבגדים אפורים־מפוספסים. מרביתם היו יהודים שהובאו למקום לאחר שהתענו יותר משנתיים במחנות כפייה אחרים, בעבודות פרך, ובעינויי רעב. גם כאן האוכל שקיבלו היה כמעט אפסי. הרעב התמידי ניבט מעיניהם. רזים היו כל כך עד שעור פניהם וגופם דבק לעצמותיהם.

יום יום מתו התשושים שלא החזיקו מעמד. שלמה, למרות עינויי הגסטאפו, עדיין היה במלוא כוחותיו. אך הוא ידע שאם יישאר במחנה יהיה גורלו כשל האחרים ולא יהיה בו כוח לברוח. אין לו ברירה אלא למצוא דרך להימלט, החליט. כיצד יעשה זאת לא ידע. כששאל אסירים שהיו עמו: "מה אפשר לעשות, איך אפשר לברוח מכאן?" הם השיבו: "אין מה לעשות", והביטו בו בעיניים כבויות, נעדרות כל תקווה.

ללא הרף סקר שלמה את המחנה. שוב ושוב הביט סביבו בתקווה

שימצא סדק להימלט דרכו. לא עברו ימים רבים והוא נוכח שהמחנה נצור ביותר, שער הברזל נעול, וגרמנים חמושים שומרים עליו יומם ולילה. שלמה לא נואש, אולם כל תוכנית שטווה במוחו נראתה בלתי אפשרית לביצוע. והזמן אזל. עדיין לא נחלש ככל האחרים, שהובאו למחנה במצב תשוש ולא היה להם כוח להימלט, אך ידע שלא יעבור זמן רב וגם הוא יגיע למצבם. ואז יהיה מאוחר מדי.

הנהר שראה בדרך למחנה לא נתן לו מנוח, עד שלבסוף גמלה בו ההחלטה להימלט דרך הנהר. בכל מחיר. הוא יבדוק את כל הדרכים האפשריות. אולי יוכל להסתנן לתוך מכונית של הגרמנים שלאחר ביקורת בשער עוזבת את המחנה? ינסה להגיע מעבר לשער ומשם הלאה, אף במחיר חייו. שביב של תקווה האיר לו לאחר מספר ימים. נודע לו שבשעת פינוי האשפה מהמחנה במכונית, לוקחים עימהם הגרמנים אסיר יהודי, כדי שירוקן את החביות. שלמה קיווה שבאחד הימים ייצא הוא במכונית האשפה ואז יבדוק אם ניתן בכלל לחשוב על בריחה דרך הנהר.

רק ימים אחדים עברו ושלמה נקרא לעלות על מכונית האשפה. כשעזבה המכונית את שער המחנה עמד שלמה בין חביות האשפה מתוח ונרגש. הוא היה מעבר לשער. מחוץ למחנה. הרגשת התרוממות עצומה מלאה אותו כשהמכונית דהרה במרחב הפתוח.

לפתע ניתקף רצון עז לא לחזור עוד למחנה. ליבו הלם בחוזקה. האם תהיה לו אפשרות כלשהי להעלם, כך ששני הגרמנים, הנהג וזה שישב לידו, לא ירגישו?

המכונית סטתה לדרך שעברה לא הרחק מחוף הנהר ובעיקול האטה מעט. מעבר לשיחיה שלידה חלפו, נראו מי הנהר הזורמים. באותו הרף עין הפסיק שלמה לחשוב. הוא קפץ מהמכונית ובדהרה עבר את המרחק עד לחוף הנהר. את המים הרדודים בקרבת החוף קרע בריצה מטורפת וכעבור שניות ספורות קפץ לתוך המים שהעמיקו והחל לשחות בקדחתנות. מוחו היה מרוכז עתה בשתי פעולות: לשחות מהר ככל שיכול ולשהות מתחת למים ככל שאפשר. רק מדי פעם להוציא את הראש בזהירות ולנשום. לשחות ולנשום... ולהתרחק... ולנשום... ולהעלם מתחת למים... ולנשום...

ירייה פילחה את האוויר. ואחריה שנייה ושלישית. מטר עז של כדורים נחת סביבו. תוך כדי שחייה החל שלמה לפשוט מעליו

את בגדיו, פריט אחר פריט. וכל מה שפשט זרם בנהר, מטעה את הגרמנים... והגרמנים יורים לעברו אין ספור כדורים. שלמה משקיע ראשו במים וחותר קדימה. מוציא את הראש ונושם... והגרמנים יורים. יורים כמו מטורפים. מנסים לגלות את ראשו של שלמה בין הסמרטוטים הצפים במים. שלמה צולל כאן ומגיח משם. צולל ומתקדם. מרים ראשו לשאוף אוויר. הוא חייב לנשום... לנשום... לנשום... והגרמנים יורים לעבר כל מה שצף במים.

שלמה שוחה כשהוא מחזיק בידו את קצה שרוול חולצתו, ולבסוף שומט גם אותה. החולצה מתרחקת ממנו... והגרמנים יורים. כדור שורק ליד אוזנו של שלמה. הוא צולל, מגיח, נושם... מטר הכדורים סביבו אינו פוסק, אולם הוא יודע שהגיע למרחק ניכר מהחוף שממנו יורים לעברו. האם רודפים אחריו בתוך המים? אינו מביט לאחור. ידיו ורגליו כואבות. כל גופו כואב. והעיקר לנשום... להחזיק את ראשו מעל למים... עוד קצת... ולנשום... עתה התקשה בשחייה. כוחו הלך ואזל. ידיו ורגליו לא נשמעו לו עוד... גופו נחבט במשהו, והוא איבד את הכרתו.

*

בשעות הערב המאוחרות, כשהשמש עמדה לשקוע מעל הכפר בעברו השני של הנהר, הלכה ילדה לביתה בדרך הסמוכה לחוף. לפתע ניגלה לעיניה אדם שוכב על ביטנו, והוא כמעט עירום. מבוהלת רצה לביתה, הקרוב לנהר. איש מת ראתה, סיפרה להוריה והובילה אותם לעבר אותו מקום. הורי הילדה נדהמו ממראה האיש שהיה שרוע על ביטנו. האם הוא מהאסירים המסכנים שבחופו השני של הנהר? האם אפשרי שצלח את הנהר וברח מהמחנה הנורא ההוא?

"האיש נושם", אמר אבי הילדה, ושלושתם סחבו אותו אל ביתם. לאחר שהתברר להם כי האיש שנפלט מן הנהר הוא יהודי, הזהירו את ילדתם לבל תספר לאנשי הכפר על הניצול שמצאו על החוף.

המשפחה טיפלה בשלמה במסירות. כמעט יומיים עברו עד שחזרה אליו הכרתו. כשפקח את עיניו הביט בתמיהה אל הדלת הפתוחה, שדרכה שמע גבר ואישה משוחחים ביניהם. ילדה הופיעה בדלת וכשראתה אותו מביט בה, רצה לבשר להוריה.

שלמה עצם את עיניו ואימץ את זיכרונו: "היכן אני?" תהה. מיד

נזכר במחנה, במכונית האשפה, ובכל מה שהיה לאחר מכן. גבר ואישה נכנסו מן החדר הסמוך, וכששלמה ראה אותם, ידע שלא יסגירו אותו. הוא יחיה! שלמה פרידמן ניצל. לאחר תקופת החלמה בבית האיכר, יצא בדרך ארוכה, עד שהגיע אל הפרטיזנים הצ׳כים ואיתם לחם נגד צבאות גרמניה עד סוף המלחמה.

הגנן

הפחד מפני השיגעון רדף אותה במשך שנים. מפחד זה לא הצליחה להשתחרר. בכל ליבה קיוותה שנפשה לא תתערער מהסיוטים שעברו עליה באושוויץ, שם איבדה בכבשנים את בעלה ואת בנם הקטן, בן השנתיים. כשעלתה לארץ האיר לה המזל פנים. חייה נקשרו באיש שעומד לצידה איתן, גם בימים הקשים. ואחרי שנים, כשנולדה ביתם גילה, האושר היה מושלם...

והיא אישה נורמלית, שחיה חיים נורמליים. רק לפעמים, בהתקרב יום השואה או יום זיכרון, קשים חייה מנשוא. לאחרונה דבק בה רעיון משונה שאינו מרפה ממנה ואינו נותן לה מנוח. לבעלה לא תספר על כך, החליטה. עדיין לא. קמה משולחן עבודתה והשקיפה לרחוב מבעד לחלון ביתם הנאה. גדר חיה חוצצת בין הגינה שבחזית הבית, לבין המדרכה המובילה לאורך רחוב הגפן השקט, המרוחק ממרכז העיר.

באי שקט נחו עיניה על הגדר החיה, ועל הגנן הגוזם אותה בצורה מושלמת כל־כך. בן גילה הוא בערך ועדיין חסון. זה הוא, הגנן, שמערער לאחרונה את שלוותה. יליד גרמניה, שבעת עליית הנאצים היגר עם הוריו לארגנטינה. משם הגיע לישראל. זכור לה אותו היום, לפני שנים, כשביקש אצלם עבודה, והם השיבו לו כי אין הם זקוקים לגנן. עולה חדש היה והתחנן לפרנסתו. לבסוף שכרו אותו.

מיד ראו ברכה בהחלטתם. האיש היה עובד חרוץ, גנן מצליח, אהב סדר ודייק מאד בעבודתו. עברית יודע מעט, אמר להם, אבל ילמד. לא הירבה לדבר. לשאלתם השיב באי רצון: קרובים אין לו, גרושתו נשארה בארגנטינה והתחתנה עם גוי עשיר. גם חבר טוב אחד נשאר לו שם. לא יהודי. כומר נוצרי, אבל אוהב יהודים.

מאז עברו שנים. עיניה ניצמדו לגדר החיה שגיזומה מושלם תמיד. נראה שעיקר אומנותו של הגנן הוא בגיזום. עלעל מרים ראש,

דינו גיזום חד ומיידי. יום אחד סיפרה לבעלה: "הארגנטינאי הזה מדקדק בגיזום כמוציא לפועל גזר דין מוות". בעלה צחק: "אוהו! איזו חשיבות את מייחסת פתאום לגיזום! או אולי את לומדת את המקצוע?"

היא לא צחקה ולא חדלה מלתהות: מה לו, לגנן, כי יקפיד עד כדי־כך? לעתים נדמה לה כי ידיו זוממות לגזום אף את הגזע, ואולי אפילו את השורשים. כאילו מתאכזר למשהו חי, אמרה בליבה. זה מכבר הבחינה בכך, אך לאחרונה היא גם מפחדת. אולי בגלל מבטו, כשהפתיעה אותו יום אחד, בהיעצרה על המדרכה לידו. משהבחין בה הפך מבע פניו הנוקשה לחיוך משתפך. "עובדים קשה, סיניורה", חייך אליה.

בירכה אותו והמשיכה בדרכה. לא רצתה להודות בפני עצמה שהיא מפחדת ממנו. "את מדמיינת" הרגיעה את עצמה, "מדמיינת, לא משוגעת!" בשיגעון היא נלחמת. ומנצחת. אין היא משוגעת. אף אם אומרת לעתים דברים שלא בשיגרה, בני ביתה למדו להבין את שפתה. חוזרת מנסיעה ואומרת: "עברתי ליד שלוש הארובות", ולהם ברור שעברה ליד תחנת החשמל של חדרה. נוסעת לכיוון ה"ארובה", כדבריה, ובמשפחתה יודעים כי זו ארובת החשמל של רידינג, בתל־אביב. ארובות אלה פוגעות בנפשה. כל אחת מהן היא אותה ארובה באושוויץ, שבה עלו יקיריה בלהבות. היא נלחמה בטירוף שהן משלחות לעברה. הן לא יוציאוה מדעתה.

ועכשיו זה הגנן המטריד אותה מעל לכל. מברכה לשלום במין רשעות בחיוכו. בעלה בטוח שמנפשה היא רואה את הדברים. אף גילה, בתם, מצטרפת לדעתו. וגילה דווקא מבינה לנפשה. בתיכון עמדה גילה לנסוע לגרמניה במסגרת חילופי קבוצות צעירים בין שתי המדינות. מרוב שימחה יצאה מכליה כשבישרה: "לא תאמיני, אימא! אני בין אלה שנבחרו לנסוע לגרמניה!"

"לא תיסעי", פסקה אמה. הבת נדהמה: "איך את יכולה להגיד את זה, אימא! מה קרה לך?! וחוץ מזה, את יודעת שלא אוותר!"

בימים שלאחר מכן רטנה וביקשה, והאם לא ויתרה. האב לא התערב. כשכלו כל הקיצין, וגילה לא התאפקה עוד, בכתה, דרשה, שכנעה, הרימה קול והתחננה, הפתיעה אותה אמה בשאלה: "גילה, את חושבת שבעיר הזאת שתתארחי בה יש זקנים? יש גם איזה סבא?"

גילה נבהלה. איזו שאלה משונה. ובעודה בוחנת היטיב את פני אמה אמרה בחוסר ביטחון: "את בעצמך יודעת, אימא, שבעיר גדולה כזאת יש בוודאי הרבה סבים. אז מה אם יש שם סבים?"

"חשבת על זה, גילה, שאולי אחד הסבים הזקנים שם שלח למוות את בני הקטן ואת כל משפחתי? כן, גילה, עדיין מסתובבים שם הרבה מהרוצחים".

"אל תגזימי, אימא. בכל גרמני את רואה רוצח".

"אולי, גילה, אולי אני מגזימה. רק תדעי, שאם תהיי בגרמניה, אני באמת אשתגע. יום יום אשאל את עצמי: כמה ידיים מגואלות בדם יהודים יש בעיר הגרמנית הזאת שבה בתי מטיילת? ואולי בתי מתארחת באחד הבתים ולוחצת ידו של סבא גרמני רוצח...?"

השתתקה כמו אחרי מאמץ. הרימה עיניה אל בתה ומבטיהן נפגשו. גילה נדהמה מהצער העמוק שראתה בעיני אמה ולא הופתעה כששמעה אותה אומרת: "את לא תיסעי, גילה. אני נשבעתי בלבי להלחם בהם. הם לא יוציאו אותי מדעתי. אני נלחמת בהם. יום יום. האמיני לי, גילינקה. ולכן אל תיסעי. אולי כשאסתלק מהעולם..."

גילה לא נסעה לגרמניה. בבית לא נראו סימני מתח בעקבות ביטול נסיעתה של גילה. הנושא לא הועלה עוד.

אולם יום אחד הפתיעה גילה את אמה בתספורת חדשה.

"מה עשית עם עצמך, גילינקה!", הזדעזעה האם. כשסיוט בעיניה הביטה בראש בתה המסופר עד דק. התחלחלה מהמראה. "השתגעת? כך להסתפר? בקושי השארת סנטימטר של שערות! כך את מתנקמת בי בגלל הנסיעה ההיא שבגללי... ו... ו..." שהמילים נעתקו מפיה.

גילה היתה המומה. "על מה את מדברת, אימא? על מה יש להתנקם? לא ידעתי שבכלל יהיה לך איכפת מהתסרוקת החדשה שלי". גילה היתה נרעשת ונבוכה מתגובת אמה לתסרוקתה האופנתית. בדרך כלל אִמָּהּ דווקא תומכת באפנת הצעירים.

"מה קרה לך, אימא?", שאלה בדאגה, "לפעמים את כזאת משונה..."

"יכול להיות שאני משונה, אבל אינני משוגעת. את רוצה לשמוע, גילה, מתי היה לי שער כזה כמו שלך?" גילה ידעה, אולם הקשיבה בפעם נוספת: "באושוויץ. כשראשי המגולח התחיל להצמיח שער. קשה יהיה לי לראות אותך, גילה, בתסרוקת אושוויץ."

תסרוקת אושוויץ, הרהרה האם. כזה היה גם ראשה שלה. של כולן. הגרמנים פקדו לגלח מעליהן את כל שער גופן וראשן. מתי זה ייפסק? מתי אשתחרר ממראות אלה?

גילה היתה אומללה. לו יכלה להחזיר את שערה אל ראשה היתה עושה זאת מיד. אבל זה בלתי אפשרי. ועכשיו היא, גילה, פוגעת באימא שלה. גילה ילדה טובה. מתחשבת. גם אותה הדאיג הגנן, אבל בצורה אחרת. אינה מבינה איך הוא נכנס לראשה של אמה. שלושה ימים בשבוע הוא עובד אצלם, ובכל הימים האלה אמה חסרת מנוחה. מה קורה לה? איך אפשר להבין זאת? רק שלא תשתגע ממנו.

באחד הימים דרשה האם ממשפחתה: "צריך לפטר את הגנן". "אל תגזימי", התנגד בעלה, "האיש עובד אצלנו שנים רבות כל־כך ועושה עבודה מצוינת. מה זה מפריע לך שהוא שתקן? או שהוא גוזם ביסודיות? אולי תסבירי לי מה העניין הזה. יש משהו שאת יודעת ואני לא?"

"אני לא יודעת... אולי זה המבט הפראי שלו בעת הגיזום". גילה עברה לידם ושמעה את קולו המודאג של אביה: "את סתם מכניסה לך לראש כל מיני דברים.את כל־כך עסוקה, פשוט אינני מבין מנין יש לך זמן לחשוב על הגנן."

גילה פנתה לעיסוקיה, אולם עניין הגנן שהטריד את שלוותה של אמה, הדאיג אותה. בסוף עוד יוציא אותה מדעתה. דיברה עם אביה וזה שוכנע: "נפטר את הגנן", אמר לאשתו. הפעם היא היססה: "אולי, נראה", אמרה, ולא חזרה לנושא.

יום אחד, כמו בכל לפני צהרים, היתה בבית לבדה, שקועה בכתיבה ליד שולחן עבודתה. הגנן עבד בחזית הבית. לפתע הגיע אליה מבחוץ דיבור רם של שני אנשים. הקולות התקרבו עד ששמעה דפיקות בדלת. כשפתחה עמד לפניה הגנן, מחייך, ומציג בפניה אדם זר לבוש ביגדי כומר: "זה ידידי הכומר, סניורה, בא מארגנטינה לבקר אותי", חייך הגנן, "חבר טוב הכומר שלי". היא החזירה חיוך לכומר המחייך. השניים חזרו לגינה והתיישבו ליד שולחן קטן, הסמוך אל מדריגות דלת הכניסה. מטפס סמיך הפריד בין מדריגות אלה לבין שני המשוחחים ליד השולחן. במטבח הכינה בשבילם כוסות משקה קר וכשהניחה אותן לפניהם עברה בה התרגשות. מעולם לא ראתה

את עיני הגנן הבהירות זוהרות כל־כך. קולו העירני הפתיע אותה. שתקן היה כל השנים ועתה נכנסה בו חיות. נוכחותו של הזר הפכה אותו לאחר. מה משונה הגנן הזה, תהתה, אלף פנים לו. אין להכירו. אולי משגה הוא לפטרו בשל הרהוריה ופחדיה?

בתוך הבית לא שמעה את דיבורם, אולם אי־שקט לא ברור נכנס בה ומנע בעדה מלחזור לשולחן עבודתה. אולי יאה לכבדם במשהו חגיגי לכבוד האורח? כומר מארגנטינה. חבל שאינה דוברת ספרדית. נכנסה למטבח. את המתח המשונה שבתוכה כרכה בחזותו החדשה של הגנן, שלא הורגלה לה. בנוכחותו של האורח הקרינו עיניו התכולות משהו שמעולם לא ראתה אצלו. מילאה מגש בעוגיות והתכוננה לרדת במדריגות, שבסמוך להן, מעבר למטפס, ישבו השניים. הם לא יכלו לראותה, אך היא שמעה אותם, ולפתע עצרה כמוכת הלם. צמרמורת אחזה בה כששמעה את הזר דובר גרמנית רהוטה:

"... יא יא, הֶר דוקטור".

"דוקטור?!" נדהמה, ודרוכה ביותר האזינה. לא ספרדית דיברו ביניהם השניים! מעברו השני של המטפס שמעה דיבור גרמני רהוט! הבינה כל מילה שנאמרה ביניהם. בלבול חושים תקף אותה. האם היא חולמת? הוזה? הגרמנית שהיא שומעת עכשיו, מציאות או דמיון? ידיה רעדו והמגש כמעט נשמט מהן. צלחות הפלסטיק החד־פעמיות, על פרוסות העוגה שעליהן, גלשו לאיטן מהמגש.

"שמעתי משהו", אמר הזר.

"רק נידמה לך", הרגיעו הגנן, "אולי זה החתול שלהם. בשעה כזאת היא עובדת על הניירות שלה".

"אז מה בדיוק אתה עושה כאן?" נשמע קולו של הזר.

"אמרתי לך", השיב הגנן, "מה שעשיתי שם. אני גוזם".

"אם אתה גוזם, אז זה לא מה שעשית שם. יא, יא, הֶר דוקטור, לא שכחתי שאתה רופא", צחק הזר וקולו הרצין מיד, "אתה בטוח שאין איש שומע אותנו?" הגנן השיב בביטחון: "עכשיו היא לא תזוז מהשולחן שלה עד לארוחת־הצהרים. בשנים הרבות שאני עובד כאן למדתי את סידורי הבית של היוּדֶה האלה".

מסומרת עמדה שם. מה קורה לה? מה מתרחש במוחה? מה ההזיות המשונות האלה? האם זה התקף של שיגעון? לא. לא. זה

קורה... כאן... עכשיו... לידה... היא שומעת... דיבורו הגרמני של הזר שוב חתך בה: "מה שייך הגיזום שלך כאן לעיסוקך הקודם?" תשובתו של הגנן נשמעה כמסתננת מבעד לחריקת שיניים: "שם גזמתי בהם, ביוּדֶה האלה, ואני עוד אגזום בהם גם כאן, ותראה ש..."

את סוף המשפט לא שמעה. שיניה העליונות חתכו עמוק לתוך שפתה התחתונה. בפיה טעם מלוח של דם. היא נחנקת. עוד מעט תקיא. הם ישמעו. אסור. אסור שישמעו אותה... לפתע שוב נתקפה באי־ביטחון. שמא הזתה? התאמצה לשמוע אותם שוב.

אולם מעבר למטפס הגיעו אליה רק קולות שקטים, עד שלא יכלה לזהות את המילים. עמדה אובדת עצות ובחנה את עצמה מחדש: מה קורה לי היום? האם אני יוצאת מדעתי? האם באמת שמעתי גרמנית? סחרחורת אחזה בה. ללא קול עקרה משם על בהונותיה. בהולה פתחה את הדלת שלא חרקה בהיסגרה אחריה. החתול המבוהל נמלט מפניה כשהתנפלה על הטלפון: "בוא מיד! הוא רוצח! שניהם רוצחים! הוא גרמני! שניהם גרמנים! גם הכומר! אוי, לא טוב לי, בוא מיד... מוכרחים לתפוש אותם! קרא למשטרה ושיבואו מיד!"

"על מה את מדברת? איזה כומר?", שמעה את קולו הנדהם של בעלה מעברו השני של הקו, "מי רוצח? אולי תירגעי ו..."

עיניה תלויות בדלת כחוששת שהשניים ייכנסו, הפסיקה אותו בקול חנוק: "תפסיק לשאול וקרא למשטרה! ובוא מיד! אני רוצה שתהיה אתי כאן כשהמשטרה תגיע. תעזוב את הכל ובוא מיד! ותזהר שלא יברחו כשיראו אותך..."

הוא הניח את השפופרת וליבו הלם בחוזקה. עכשיו זה קרה לה. היא איננה שפויה... אשתו יצאה מדעתה... כשניכנס למכונית נתקף בהרגשת אשם כבדה: מדוע לא טיפל בבעיה מבעוד מועד? כיצד לא היה ער לכך שעניין הגנן הוא תופעה חולנית? מה פתאום חולנית? החל לפקפק במה שהיה בטוח לפני רגע. לא. אין היא חולה. אין בה כל סימן למחלה. מחשבותיה סדורות למופת. הוא לא מצא בה ולו סימן קל ביותר להתערערות נפשית. פרט לעניין הגנן. אמנם כן, בעניין הגנן היה עליו לטפל, לשכנעה להיוועץ ברופאים.

חרד ביותר הגיע לביתו, יצא בחפזה ממכוניתו ורץ במדריגות אל אשתו. כשראתה אותו בפתח פרץ מתוכה הבכי, עד שבקושי

השתלטה על עצמה: "שמעתי אותם! עמדתי שם עם המגש בידי והבנתי כל מילה... ועכשיו תקרא למשטרה! קח!", הגישה לו את השפופרת, "לי אין כוח..."

מבטו הסגיר את מה שחשב עליה. "מה אתה מביט בי ככה? צלצל וקרא להם! ולא איכפת לי מה שאתה חושב עלי עכשיו! קרא מיד למשטרה...!"

הוא הגיש לה כוס מים וטלפן למשטרה.

"סוף סוף", פלטה אנחת רווחה. הביטה לתוך עיניו שבהן נוצצה דימעה, ובניסיון לא מוצלח להעלות חיוך על פניה, אמרה: "אל תדאג. אתה תראה שאני לא משוגעת".

*

חקירת המשטרה גילתה כי הצלקות הכמעט בלתי ניראות בפניו ומאחורי אוזניו של הגנן הן שרידי ניתוחים פלסטיים. בבית שחיו התגלה צלב קרס מקועקע, שלא הותיר עוד ספק באשר לזהותו. ה"כומר", ידיד הגנן מארגנטינה, נכלא והודה בפעילותו הנאצית, ובין היתר סיפר על חלקו הפעיל ב"טקוּאָרָה", ארגון נאצי אנטישמי בארגנטינה. הארגון שהיה ידוע לשמצה ברדיפת היהודים. החקירות נגד השניים התנהלו בקדחתנות, ובתוך זמן קצר הוכח מעל לכל ספק, שהגנן הוא רב המרצחים הנאצי, שאחריו מחפשים מאז תום מלחמת העולם השנייה.

כמה טוב שהתעוררתי

סבתא שלי היתה באושוויץ. היא ניצולת שואה. מאז שגדלתי מעט, אני מבקשת ממנה שתספר לי על אושוויץ. אבל סבתא מתחמקת. היא לא אוהבת לספר על הזוועות שעברו עליה. אולי היא לא רוצה להיזכר בהן, אולי היא חסה עלינו, על נכדיה, ואיננה רוצה שנהיה עצובים. ככה אני חושבת, כי היא אוהבת לראות אותנו שמחים וצוחקים. אבל אני נמשכתי לדעת מה קרה שם במחנות, מה עשו הגרמנים ואיך הגיבו היהודים. לכן לא הרפיתי מסבתא ולא חדלתי להפציר בה שתספר.

"אולי, ליאורה", אמרה לי ערב אחד, "אולי אספר פעם, כשתגדלי עוד קצת".

אמרתי שאני כבר די גדולה כדי לשמוע ולהבין דברים כאלה, אבל סבתא הסתכלה בי בחיבה, חייכה, החליקה על ראשי ולא השתכנעה.

רק אשתקד, ערב "יום השואה והגבורה", התאספנו כולנו בבית של סבתא. מי זה כולנו? משפחות הילדים של סבתא, שגם אבא שלי ביניהם, וכמובן, אנחנו הנכדים. סבתא הדליקה נר זיכרון. אחי הגדול ירד לגינה, קטף פרחים והניח אותם בתוך צנצנת על יד הנר. אני ידעתי שקטף שישה פרחים, לזכר שישה מיליון היהודים שניספו בשואה. בבית־הספר סיפרו לנו ולמדנו על יום השואה, וגם קראתי סיפורים אחדים וספר אחד על אותה תקופה.

ישבנו בשקט וסבתא סיפרה. היתה דממה כזאת בבית, כאילו שכיבו במכשיר פלאים את כל הרעשים שבעולם. סבתא סיפרה, ופעם בפעם העבירה את עיניה על־פני כל היושבים בחדר. לרגעים נדמה היה לי כאילו היא מהססת אם להפסיק או להמשיך לספר. במיוחד הסתכלה בנו, בנכדיה. לא הסרתי את עיני מסבתא שלי. הבנתי כל מה שסיפרה. אף־על־פי־כן היה דבר אחד שבשום אופן לא יכולתי להבין: איך יכלו הגרמנים להיות אכזריים כאלה?! הרי הם

היו יותר איומים מהמפלצות הכי זוועתיות בעולם! איך בני אדם מתנהגים ככה, איך יכלו לעשות את כל הדברים הנוראים ההם?! איך יכלו לפגוע לרעה בסבתא הטובה שלי?! כל־כך רציתי לגשת ולחבק אותה. אבל נשארתי לשבת, כאילו פחדתי לקום. הרגשתי איך הדמעות חונקות אותי והתאפקתי בכל כוחי שלא לבכות. שסבתא תראה שאני בוכה?! מזל שבאותו רגע התחילה סבתא לספר על סוף המלחמה.

היא אמרה: "השחרור היה, איך לומר לכם? מצד אחד זה היה דבר גדול להשתחרר מהגרמנים, אבל מצד שני, אי־אפשר היה לשמוח. איש מאתנו לא ידע מה עלה בגורלם של בני המשפחה שלו. הלא הגרמנים הפרידו בין בעל לאישה, בין אח לאחות, ופיזרו אותנו על פני מחנות שונים."

"אז עכשיו", המשיכה "המלחמה אומנם נגמרה, אבל כל אחד הרגיש את עצמו בודד ומיותם. ובייחוד אנחנו, היהודים. תראו, לאחר השחרור חזרו האיטלקים לאיטליה, הפולנים לפולין, הרוסים לרוסיה. אבל אני? לי לא היתה ארץ משלי לשוב אליה. לארץ שממנה גירשו אותי, לא רציתי לחזור".

סבתא הסתכלה בנו, השתתקה קצת והוסיפה: "זאת היתה הפעם הראשונה שהרגשתי שאני איזה מין יצור שאין לו ארץ משלו. פשוט, אין לי מדינה לחזור אליה. רק לי ליהודיה, אין לאן לחזור".

"סבתא, למה לא באת לישראל?", שאל אחי הצעיר. "מדינת ישראל עדיין לא היתה קיימת", אמרה סבתא, "נכון שהארץ כבר נבנתה, אבל זאת לא היתה מדינה של יהודים, האנגלים שלטו כאן".

אחר־כך סיפרה סבתא איך פגשה בצעירים יהודים, שהתקבצו ממקומות שונים והתארגנו לנסוע לארץ ישראל, להתגנב אליה בספינות מעפילים, כי דרך אחרת לא היתה. סבתא שלי הצטרפה אליהם וככה הגיעה לכאן.

אותו לילה חלמתי את החלום הנורא ביותר בחיי. בחלומי תעיתי ברחובותיה של עיר מוזרה, חיפשתי את בית הורי. אף־על־פי שזכרתי בדיוק את הרחוב ואת הבית, לא מצאתי אותו.

בחלומי שאלתי עוברים ושבים: "היכן ביתי?" והם ענו לי: "אין לך בית".

"מה זאת אומרת אין לי בית?" כעסתי עליהם. "יש לי אבא ויש לי אימא ובית והכל!"

"אין לך", הם אמרו לי, "גרשנו את כל היהודים וגם אותך. זו לא ארץ שלך. לכי מכאן!"

"מה פתאום לא ארץ שלי?" שאלתי

"כי את יהודייה" ענו לי "ואין לך שום בית בשום מקום בעולם".

ואיש אחד, שכמעט לא היו לו פנים, אמר לי: "אתם היהודים סתם נודדים בארצות של אחרים". ואיש אחר, חסר פרצוף גם הוא, השלים ואמר: "אין לכם ארץ שלכם ולנו אין חפץ בכם..."

"יש לי ארץ! יש לי!", צעקתי בחלומי, "יש לי..." ידעתי שאני חולמת. רציתי להתעורר מהחלום ולומר: "הנה יש לי מדינת ישראל", אך לא יכולתי להתעורר, כי לפתע שוב התקרב אלי, בחלומי, איש בלי פרצוף, התרומם כלפי כמו על מדריגות נעות, ובשקט מוזר חזר ואמר: "אין לך ארץ, אין לך..." ונעלם. במקומו הופיע איש אחר, וגם הוא פנה כלפי כמו מהמדריגות הנעות, ואמר: "אין לך ארץ, אין לך..." שוב ושוב ניסיתי להתעורר ולצעוק לו: "יש לי מדינת ישראל!" אבל מכל הצדדים נאספו כל מיני אנשים וכולם צעקו: "אין לך שום ארץ, שום בית בשום מקום בעולם!..."

פתאום הרגשתי, בחלומי, שאני מרחפת באוויר, ובכל מקום שבו אני מבקשת לנחות, ולרדת, ולהניח את כפות רגלי על האדמה, צועקים אלי מלמטה: "זו לא ארצך!" ואני מתרוממת בחזרה וממשיכה לרחף באוויר. אני מנסה לנחות שוב ושוב, אבל העומדים שם למטה צועקים עלי: "זו לא ארצך! ליהודים אין ארץ!" ואני מרחפת ומרחפת, ורוצה לצעוק להם: "יש לי מדינה!" אבל קולי כאילו נעלם, הגה לא יוצא מפי... וככה אני מרחפת ומרחפת באוויר ומתחתי צועקים אלי: "לכי מכאן, לכי, יהודייה!"

לפתע קרה משהו מוזר מאד: הרגשתי, בחלומי, שאני אינני אני, שאני סבתא שלי שבמחנות, ואין מדינת ישראל, ואין לי לאן לנחות, ואז, בחלומי, חלפה בי מחשבה נוראה: אלה, שם כולם, מגרשים אותי, מכריחים אותי לרחף, לא נותנים לי לרדת... אבל איך אוכל להישאר כך באוויר? איך אפשר לרחף ולרחף ככה לנצח?

ואז שמעתי את קולה של אמי: "ליאורה, בוקר טוב! מה קרה לך? מה האנחות האלה?" עיני נפקחו. אינני שם! אינני באוויר! אני כאן, במיטתי, ויש לי בית משלי ומדינה משלי. איזה יופי!

"אמא!" קראתי בשמחה, "איזה יופי שיש לנו מדינה משלנו!"

אמי לא הבינה מה קרה לי. "בוודאי שזה נפלא", אמרה מבודחת, "אבל מה פתאום נזכרת בכך עכשיו, על הבוקר?"

ואז סיפרתי לאמי את החלום הנורא שחלמתי. כשגמרתי לספר נאנחתי לרווחה: "כמה טוב שהתעוררתי מהחלום הנורא ההוא!" אמרתי. "כולנו התעוררנו מחלום איום ונורא", אמרה אמא, "חלום ארוך, שנמשך אלפיים שנה".

הסיפורים

מורשת / נעורים

הסרט האדום

נחמה רהב

"עשרה סיפורים שכתבתי לנכדתי נוגה... על הילדים של אז בגיטו וילנה הרחוקה והקרה."

ספר סיפורים שזכה בפרס "זאב" 1995
על ספרות ילדים ונוער, משרד החינוך ועיריית תל־אביב
מהדורה שלישית 1996

בדרך ללא מוצא

אירנה ליבמן

סיפורי גבורתם של אחדים מבין מאות ואלפים היהודים הכלואים בגטאות ובמחנות השמדה אשר התקוממו נגד הצורר הנאצי.

אירנה ליבמן זכתה בפרס ע"ש יצחק למדן לספרות ילדים ונוער. 1977 ובפרס ע"ש ברונו ברנד ז"ל לספרות ילדים ונוער, יד ושם, תשנ"ו, 1996.

ילדת המשי שלי

רחל קרמר

סיפורים קצרים בשני מישורי זמן ומקום בהם מהלכות הדמויות בזעם, בכאב, ובתקווה. ה"שָם" שחרב וה"כָּאן" של העכשיו – שניהם אוחזים בדמויות ואין מרגוע. והכל מסופר בכתיבה פשוטה ונוקבת.

ברוך הדמיון ארור הדמיון

בת־שבע דגן

חוויותיה של נערה מתבגרת במחנות ריכוז המעובדות בחריזה: "...למדתי דברים./ למדתי שירים שכתבו אסירות בסתר בלילות. למדתי שיש עוד דברים בעולם שאיש לא יכול להחרימם, אפילו "שם" בנספחי הספר, קטעי מחזות ושירים שנכתבו "שם".

חיה גילאור כותבת לילדים ולבני הנעורים.
כתביה התפרסמו בספרים, עיתונים, ושודרו ברדיו.
בנושא השואה - זהו סיפרה הראשון.
חיה גילאור (פרידמן) נולדה בצ'כוסלובקיה. בימי
המישטר הגרמני-הנאצי גורשה לאושוויץ. לאחר
שיחרור מהמחנות עלתה לארץ, ובנתה את חייה.

בספר סיפורים זה – מחוויותיהם של חיה גילאור
ואחרים "שם", ועל אירועים מרגשים
לאחר השואה.

מורשת